

9 • 1975

KEEL *Jä*
KIRJANDUS

SISUKORD

T. Liiv. Novellist, novelliteooriast ja «Dekameronist»	513
E. Priidel. Põlised Smuulid	526
T. Ereht. Keelenõuanne Tallinnas. Eeskätt toote- ja asutusenimetuste ainel	540
E. Tarvel. Kas Otsela tsuudid olid Koivalinna eestlased?	549
P. Voolaine. Lauuema Anne Vabarna sünnidaatum	553
L. Anvelt. George Gottfried Marburg ja Barbara Juliane v. Krüdener (Järg)	554

PÄEVATEEMADEL

E. Pillesaar. Kirjandus ja televisioon	560
--	-----

RAAMATUTE KESKEL

K. Vende. Kajaka- ja kokaeksam	562
T. Lehtmets. Inimese suurus ja närusus	564
M. Jõgi. Kokkupuutel tundmatuga	566
M. Ereht. Esimene keeleraamat «Mosaiigi» sarjast	567

RINGVAADE

H. Oim. Väitekirjanduse parömioloogia alalt	571
L. Tormis. Väitekirjanduse vene draamakirjanduse retseptioonist Eestis	572
A. Viires. Euroopa rahvakultuuri atlased	573
J. Palu. Esperanto	576

Ka a n e l: Vaade Koguva küla tänavast põlispuude ja kiviaedadega. (Tõnu Grepi foto, 1972.)

© Kirjastus «Perioodika», «Keel ja Kirjandus» 1975

KOLLEGIUM: P. Ariste, V. Hallap, A. Hint, E. Jansen, O. Jõgi, A. Kask, R. Kull, V. Pall, H. Peep, E. Päll, P. Rummo, E. Sögel, A. Tamm, Ü. Tedre, A. Vinkel.

TOIMETUS: O. Jõgi (peatoimetaja), E. Kindlam (vastutav sekretär), E. Pillesaar (kirjandusteooria ja -kriitika osakonna toimetaja), H. Niit (kirjanduse ajaloo ja rahvaluule osakonna toimetaja), A. Mandre (toimetaja), I. Pärnapuu (vanemkorrektor).

Toimetuse aadress: Tallinn, Sakala 3, tel. 474-28, 491-26.

Laduda antud 20. VII 1975. Trükkida antud 26. VIII 1975. Trükiarv 3430. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1. 70×108/16. Trükipoognaid 4,25+2 kriittahvlit. Tingtrükipoognaid 6,3. Arvestuspoognaid 6,42. MB-08137. Tellimuse nr. 4096. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Uli-kooli 17/19. II.

Tellimishind aastaks rbl. 3,60, 6 kuuks rbl. 1,80, 3 kuuks 90 kop. Tellimusi võtavad vastu sideasutused ja «Ajakirjanduslevi» osakonnad.

«Кээль я кырьяндус» («Язык и литература»), журнал Академии наук Эстонской ССР. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Таллин. На эстонском языке.

tusepöörde läbi teravalt ilmneb inimelu üldisem tähendus. Võrreldes novelli anekdoodiga, leiab Vischer, et anekdoodil puudub novellile omane suurem üldistusjõud. Anekdoot piirdub koomilisega, novell põhib sageli aga ka traagilisel.

Tuntud on P. Heyse nn. pistrikuteooria (*Falkentheorie*) aastast 1871. Heyse lähtus «Dekameroni» 5. päeva 9. novellist ja tuli järeldusele, et igas novellis peab olema «pistrik», s. t. juhtmotiiv, mis läbib teost ühendavalt ning koondavalt. Veel pidas Heyse novellile iseloomulikuks tegevuse ühtsust, situatsiooni teravust ja piirjoone selgust («terav siluett»)⁸ Tegelaste kujutamise eripärast lähtus F. Spielhagen teoses «Beiträge zur Theorie und Technik des Romans» (1883). Ta rõhutab, et erinevalt romaanist, mis avab tegelase iseloomu selle kujunemises, arengus, on novellis tegemist «valmis karakteritega», olukordade eriline seostumine võimaldab need anda ühes huvitavas ning teravas konfliktis. Selles avanevatki tegelaste «puhas» olemus.⁹ 1906. a. otsis P. Ernst omakorda vastust novelli olemuse küsimusele ja leidis, et novelli saladus peitub vormis, mitte sisus: vormi kõrval on novellis kõik muu teisejärguline. Novell oli Ernsti arvates kontsentreeriv ja abstraheriv kunstivorm, abstraherimine avaldavat näiteks rohkes dialoogi kasutamises, mille kõrval mõtteid ja meeleolusid pole vaja ulatuslikumalt esitada. Ilmne olevat novelli lähedus draamale.¹⁰ Nagu mitmele teiselegi novelli tunnuseid kirjeldanud autorile, oli Ernstile omane teatava ajajärgu või novellisti erijoonte veidi põhjendamatu absolutiseerimine, dialoogi ohtrust ei saa küll kuidagi pidada tunnuslikuks novelližanrile tervikuna.

Nimetatud autorid, ent loomulikult hulgaliselt teisigi, kujundasid kokkuvõttes selle arusaama novellist, mida võib leida paljudes õpikutes ning teatmiketes. Põhiliselt on see saksa kirjanike ja kirjandusteadlaste poolt loodud käsitlus, mis üldistab saksakeelse kirjanduse, samuti itaalia ning prantsuse novellistikat, mõnikord paratamatultki rõhutades neid momente, mida ei saa pidada novellile ainuomasteks või mis on selles žanris juhuslikumad.

2. *Short story*'st ja E. A. Poe'st

Short story't, novelli mõnikord väidetavalt spetsiifilist angloameerika varianti, peetakse ameerika kirjanduse rahvuslikuks žanriks, selle rajajäikeks kirjanikke nagu W. Irving, N. Hawthorne, E. A. Poe. Põhijoontes kujunes *short story* (tõlkes: lühike jutustus või lugu) välja XIX saj. esimesel poolel, eelkäijaks Euroopa kirjanduse varasem novellitraditsioon.¹¹ Siiski pole põhjust pidada *short story*'t mingiks iseseisvaks, selgelt eristatavaks žanriks — oma tunnustelt langeb ta ühte novelliga.

Short story teoreetilistest käsitlustest sagedaseks lähtekohaks on E. A. Poe' väited, mille tuntuim esitus leidub ta essees «Loomingu filosoofia» («A Philosophy of Composition») aastast 1846. Üldistades oma äärmiselt ratsionaalset loomeprotsessi ning näitena kirjeldades luuletuse «Kaaren» («The Raven») kavandamist ja teostamist, toob Poe siin põhimomendina esile kõikeallutava efekti määrava tähtsuse.

⁸ O. Walzel, Das Wortkunstwerk. Mittel seiner Erforschung. Leipzig, 1926, lk. 254—255.

⁹ O. Walzel, Das Wortkunstwerk, lk. 231.

¹⁰ O. Walzel, Das Wortkunstwerk, lk. 256—259.

¹¹ Ameerika *short story* eelkäijatest, kujunemisest ja edasisest arengust annab põhjalikuma ülevaate В. Оленева, Современная американская новелла. Проблемы развития жанра. Киев, 1973. Selles töös lk. 12 on *short story* loetud sünonüümseks novelliga.

Samuti märgib ta: «Kui mingi kirjanduslik teos on liiga pikk, et see läbi lugeda ühe sõomuga, peame rahulduma sellega, et loobume üli-tähtsast mõjust, mis tuleb mulje ühtlusest — sest kui läheb tarvis kaks lugemispuhku, siis maailma asjad segavad vahele ja igasugune tervikulisus hävib otsekohe.»¹² Erilist tähelepanu väärrib ka Poe' mõte, et alates teatavast minimaalsest pikkusest, millest allpool on üldse võimatu mingit mõju saavutada, peaks teose lühidus olema proportsionaalne kavatsetud mõju intensiivsusega, s. t. mida pikem on teos, seda väiksem on efekti ning mulje intensiivsus. Kirjandusteose esteetilise vastuvõtu psühholoogia seisukohalt seovad need kaugeleulatuva tähendusega väited teataval määral ühte isegi lüürilise luuletuse ja novelli, toovad esile küllaltki märgatava seose teose pikkuse ning struktuuriomaduste vahel.

Otseselt *short story*'ga on need seisukohad seostatud Poe' juba 1842. a. ilmunud kirjutises Hawthorne'i teose «Kaks korda jutustatud lood» («Twice-told Tales») kohta.¹³ *Short story*'le, nagu lüürilisele luuletuselegi olevat olemuslik mulje ühtsus, millela jäävat saavutamata ka mõjuvuse jaoks nii vajalik efekt. *Short story* peab olema samuti läbiloetav ühe «istumisega», kas poole tunni, tunni või kahe jooksul, ent igal juhul peab ta olema haaratav ilma katkestuseta. Romaani läbilugemine eeldab seevastu vaheaegu, esteetilis-psühholoogilise vastuvõtu katkestusi. Nagu luuletaja, nii peaks novellistki kõigepealt välja mõtlema tugeva efekti ja alles seejärel juurde sobitama selle efekti rõhutatud esiletoomiseks vajalikud juhtumused ning muu. Ja loomulikult tuleb *short story*'st välja jätta kõik, mis efekti mõjulepääsu takistaks.

Toetudes neile Poe' seisukohtadele, samuti mitme ameerika novellisti loomingle, kellest kõige tüüpilisem ning tuntum oli O. Henry, kujundati välja kanoniseeritud «O. Henry tüüpi novell», mille tunnustena loetleti tõepärasust, põnevust juba esimestest lausetest alates, intrigeerivat sõlmitust ja ootamatut, rabavat lõppu, keskele kohale seati ere, meeldesööbivalt tüüpiline tegelane, keda pole vaja näidata arengus, jne. Tähtsaimaks nõudeks oli muidugi efekti ning mulje ühtsus ja totaalsus. Sellele mudelile väga lähedase, varjamatult komertsilmelise lühijutu, nn. *magazine short story* sobivaimaks pikkuseks peeti näiteks 2000—8000 sõna, tegelase asemel seati keskele kohale aga äärmiselt terav, lugeja tähelepanu täielikult vangistav süžee.¹⁴

Ent H. James märkis 1898. a., et *short story* range lühidus võimaldab anda kaks täiesti erinevat efekti. Tuntum võimalus olevat efekt, mis toetub üksikjuhtumile, teravale ning selgele nagu revolvrilask. Teine, haruldasem, olevat teataval komplitseeritusel ja jätkuvusel põhineva mulje efekt.¹⁵ Esimene võimalus tundub olevat põhiline juba nimetatud O. Henry novellides. Teise all võiks mõista nn. avatud süžeeaga või sellele lähedast novelli, sellist, kus sündmuse range ühtsus on asendunud või asendumas vaid teema ühtsusega, kus esitatakse üksnes lõik, katkend elust, mitte mõni terviklik ning lõpetatud osa sellest, ja kus varasemale novellile omane lõpetatus on asendunud kunstikavatsusliku lõpetamatusega.

¹² E. A. Poe, Valik luuletisi ja esseid «Kaarna» tekkimisest. Tõlkinud A. Oras. Tartu, 1931, lk. 81.

¹³ Lähemalt sellest Poe kirjutisest: B. Perry, A Study of Prose Fiction. Boston, i. a., lk. 304 jj.

¹⁴ M. Joseph, How to Write a Short Story. Second edition. London, i. a., lk. 20 jj.

¹⁵ Theory of Fiction: Henry James. Edited with an Introduction by James E. Miller Jr. Lincoln, 1972, lk. 100.

Nagu eespool öeldud, on *short story* oma žanriolemuselt identne novelliga, erinevus žanrinimetustes on suuresti vaid traditsiooniline. Siit on selge, et rääkides novellist ja novelliteooriast ei saa kuidagi piirduda ainult Euroopa kirjandusega. Ameerika kirjanduse ning kirjandusteaduse, eriti Poe' osa selle žanri arenguloos on märkimisväärne.

3. Vene vormikoolkonna autorid novellist

Et novellis etendab kompositsiooniline külg sageli väga olulist osa ning on novelli lühiduse tõttu suhteliselt kergesti kirjeldatav, siis pälvib see žanr vene vormikoolkonna autorite suurt tähelepanu. Äärmuseni jõudis A. Reformatski katses novelli struktuuri täielikult formaliseerida,¹⁶ kuid küsitavuste kõrval on selles töös niisugustki, mis tõsisemat huvi pakub (novelli struktuurielementide süsteemi visandamine jm.).

Kaalukama panuse vene vormikoolkonna autoreist näib olevat andnud M. Petrovski. Artiklis «Novelli morfoloogia»¹⁷ väidab ta, et novell on suletud jutustus, mille puhtaim vorm on jutustamine ühest sündmusest, mis peab endas sisaldama kujutatava elu tervikliku tähenduse, totaalsuse. Siit määratlus: novell on teatavat tüüpi lühike suletud jutustus, mille tunnuseks on sündmuse ühtsus seostatult faabula totaalsusega. Novelli kompositsiooni põhiprintsiibina on nimetatud sündmuse ühtsust.

Huvipakkuv on artiklis analüüsitud novellilik ajaperspektiiv. Kui novelli peamist tegevust tinglikult vaadelda kui novelli olevikku, olevikulist ajatasandit (see on ka loomulik, sest lugedes tajutakse peamist tegevust tavaliselt alati olevikulise, vahetult lugeja ees lahtirulluva tegevusena, kuigi grammatilised ajavormid näitavad enamasti minevikku), siis võib sellele peamisele tegevusele, keskssele sündmusele ajalis-põhjuslikult eelnenud ja novellis mingilgi määral kajastatud tegevust või tegevusi tinglikult nimetada novelli minevikuks, minevikuliseks ajatasandiks. Lihtsaim viis, kuidas viia faabula üks osa minevikutasandile, on anda see osa mahuliselt kokkusurutumalt, võrreldes peamise tegevuse, kesksse sündmuse esitusega. Samuti võib nii eristada novelli tulevikutasandit. Novelli ajatasandeid tähistas Petrovski saksa kirjandusteadusest pärit terminitega: minevikutasand — *Vorgeschichte*, olevikutasand — *Geschichte*, tulevikutasand — *Nachgeschichte*. Just selliste ajatasandite olemasolu, kas või potentsiaalnegi, andvat novellile totaalsuse, nende puudumisel on tegemist anekdoodiga. Sellise kriteeriumi absolutiseerimine pole mingil moel õigustatud, kuid mõnes mõttes võimaldab Petrovski analüüsitud ajaperspektiiv paremini mõista novelli olemusjooni.

Novelli vormilist külge puudutasid oma töödes teisedki vene vormikoolkonna autorid, nende tööde huvitava edasiarendusena võiks nimetada L. Võgotski novellianalüüsi.¹⁸ Tänapäeva vene kirjandusteadust iseloomustab lühiproosa žanriteooria osas eelkõige ebajärjekindlus. Mõistet *novell* on näiteks välja tõrjumas *рассказ*, mida püütakse paiguti isegi vastandada novellile kui mingit iseseisvat, kitsamalt rahvuslikku žanri. Kuid selline tendents on, nagu *short story*'gi puhul, küsitava väärtusega.

¹⁶ А. Реформатский, Опыт анализа новеллистической композиции. Москва, 1922.

¹⁷ М. Петровский, Морфология новеллы. Когумикус: Ars poetica I. Москва, 1927, lk. 69—100.

¹⁸ Л. Выготский, Психология искусства. 2-е издание. Москва, 1968, lk. 187—208.

4. Novelli tüpoloogias

Novelli võib tüpoloogiliselt liigitada eri alustelt lähtudes, üks arvestatavamaid võimalusi on aga kahtlemata see, kus võetakse aluseks esmajoones arengulooline külg. Siin on esile toodud kaks märgatavamat faasi: klassikaline ehk toskaana novell ning tšehhovlik ehk anglosaksi ehk draamalik novell.¹⁹ Esimest tüüpi on nimetatud ka anekdootnovelliks, suletud süžeeaga novelliks; teist avatud süžeeaga, lahtiseks novelliks.²⁰ Toodud nimetused pole kõik just õnnestunud, näiteks anglosaksi maade kirjandustes on viljeldud ka väga terava-süžeelisi anekdootnovelle, mis millegagi ei erine klassikalisest novellitüübist. Nimetus *anekdootnovell* ise assotsieerub muidugi kohe tavalise seltskondliku või ka vanema, rahvapärimseliku anekdoodi valdava kergekaalusisusega, koomilis-satiirilise üldilmega. Tüübinimetusega märgib *anekdootnovell* vaid kompositsioonilis-süžeelist lähedust anekdoodile, viidates ka arenguloolisele seosele. Täpsem oleks ehk rääkida 1) suletud süžeeaga, üldse suletud struktuuriga novellitüübist, mida peetakse klassikaliseks vormiks, ning 2) sellele vastanduvast, avatud süžeeaga ehk lihtsalt avatud novellist. Võiks kasutada ka P. Mattila pakutud nimetusi: klassikaline, rangevormiline (*määrämuotoinen*) novell ja modernnovell, vabavormiline (*vapaamuotoinen*) novell.²¹

Klassikaline, rangevormiline novellitüüp põhineb Goethe poolt rõhutatud sündmuse, sellest tulenevalt ka tegevuse range ühtsuse printsiibil. Selle tüübi musternäiteid leidub hulgaliselt «Dekameronis», eesti kirjandusest võiks ühe eeskujulikuma näitena nimetada E. Vilde novelli «Leib». Põhiline on siin oskusliku ning leidliku süžeearendusega loodav põnevus, teravalt tõusev pingeline ja üllatav lahendus. Sisus võib domineerida sügavalt traagiline, ent mõnigi kord ei puudu sellistel novellidel lihtsalt ajaviiteline, seltskondliku meelelahutuse maik («Dekameroni» novellidki on jutustatud eelkõige seltskondliku ajaviitmise eesmärgil). XIX saj. lõpul tekkis sellise novellitüübi kõrvale teine, mis ei pidanud enam primaarseks reljeefse süžeearendusega loodatavat tegevusliku ja sündmusliku efekti ühtsust, vaid pani rõhu probleemisisitusele, selle dramatiseerimisele, meeleolukujutusele. Novelliliku ühtsuse nõue jäi kehtima, kuid rohkem teema, juhtmõtte tasandil, esile tõusis teema ühtsuse printsiip,²² s. t. sündmuse ning tegevuse rangejooneline ühtsus hakkas nõrgenema. Ajaliselt langes see muutus mingil määral ühte üldise realistliku kujutamislaiendi süvenemisega novellistikas.

Klassikaline, suletud novellitüüp rajaneb süžeel, sündmuse kulgemisel tavaliselt üsna põgusalt, kuid vahel ka ulatuslikumalt refereeritavate eellugude ja tagajärjega. Tegevus esitatakse enamasti kronoloogilises järjekorras, pingeline tõuseb ning teravneb novelli lõpu suunas, süžeearendus kulmineerib ja saab lahenduse ootamatus, üllatavas pöördpunktis ning puändis. Üheks klassikalise novellitüübi oluliseks tunnuseks on suletud lõpp: esitatav olukord saab selge lahenduse ja selgitusegi, võib öelda, et alanud sündmus lõpeb kõigi jaoks ammendavalt. Sageli leidub raamnovelle või raamitud novellitsükleid («Dekameron»). Tüüpiline on staatiline inimesekujutus, vaid ühe-kahe ise-

²² M. Polkunen, P. Tarkka, Novelli ja tulkinta, lk. 7 jj.

¹⁹ M.-L. Vainionpää, Kirjallisuustieteen perusteita. Porvoo-Helsinki, 1974, lk. 108 jj.

²⁰ Vt. K. Laitineni käsittlust raamatus: M. Polkunen, P. Tarkka, Novelli ja tulkinta. Helsinki, 1969, lk. 28.

²¹ P. Mattila, Vanha klassinen novelli ja uusi. Novellin alueesta ja nimityk-sistä. «Virittäjä» 1969, nr. 4, lk. 341.

loomujoone esiletoomine. Tihti on tegelased ainult ühe mõtte, tunde, eesmärgi vallas. Pole liialdus väita, et selles novellitüübis käib tihtilugu kõik kui kellavärk, inimesed on terviklikud karakterid ning toimivad hämmastava ratsionaalsusega.

Avatud novellitüüp, mille üheks rajajaks peetakse Tšehhovit, ent mille tunnuseid võib märgata varemgi, ei sea esikohale mitte niivõrd välist sündmustikku kui olukordade sisemist dünaamikat, sageli paindlikku meeoleolujoonistustki. Keskseks võib olla tõstetud mõne tegelase siseprobleem, raskelt sõnastatav sisekonflikt, mille väline, tegevustikuline markeering on minimaalne ja millele otsest, ühemõttelist lahendust ei anta. Novelli lõpp jääb sageli lahtiseks, osutatakse vaid vihjasi mingile lahendusvõimalusele. Sellisele novellile on omane kalduvus fragmentaarsusele, tihti esitatakse vaid katkend, näiliselt juhuslikki väljalõige mingist olukorrast, arengust või meeoleuvoolust, mitte aga lõpetatud pilt, terviktähendus. Süzeeline ning tähenduslik lõpetamatus lubab rääkida teadlikust lõpetamatusefektist, mis varjundab kogu novelli, annab eelnenule lisatähdusi. Sageli on avatud novelliski tegemist selgejoonelise sündmuse ühtsusega, kuid see sündmus ei lahenda midagi, tal puudub tähenduslik lõpetatus, nagu J. D. Salingeri novellis «Vaene onu Vemmalsäär». Seejuures pole klassikaline, suletud novellitüüp mingi minevikunähtus, vaid viljeldav tänapäevalgi.

Rääkida tuleks veel teisestki, peamiselt kujutamishaaret, seetõttu ka mahulist ulatust aluseks võtvast tüpoloogilisest liigendusest, mis on eriti huvipakkuv eesti varasemat novellitraditsiooni silmas pidades. Nimelt võib ühest teravalt piiritletud üksiksündmusest jutustava, anekdoodilähedase ülesehitusega novelli kõrval rääkida ka laiemahaardelisest, pikemat ajalõiku kujutavast novellitüübist, mille tuntumaid näiteid leidub Cervantese, G. Kelleri ja C. F. Meyeri loomingus.²³ R. Koskimies on neid tüüpe täiesti tinglikult tähistanud prantsuskeelsete terminitega vastavalt *conte* ja *nouvelle*.²⁴ *Conte* on tema käsituses lühike, teravalt puänteeritud, peaaegu matemaatiliselt konstrueeritud novell, mida leidub ohtrasti «Dekameronis» ja hiljem peamiselt romaani rahvaste kirjandustes. *Nouvelle* hargnevat Cervantese loomingust, sealt võtnud selle üle saksa kirjandus, kus see olevatki kõige rohkem levinud. Sellesse tüüpi kuulusid mahult ulatuslikumad, jutustuselähedased novellid, mille lõpp ei pruugi olla ei eriti terav ega üllatavgi. Kui *conte*'i tüüpi novellides tavaliselt ei näidata tegelaste arengut, siis *nouvelle*'is on tihti antud tegelaste kujunemine pikemas ajalõigus, leidub ulatuslikku autoripoolset tegelaste iseloomustamist. Selliste tüüpide eristamine on vägagi õigustatud; see võimaldab paremini mõista novelližanri geneesi, olemust ning kohta üldises žanrisüsteemis. Ent selge on seegi, et *nouvelle*'i puhul võib samuti rääkida teema ühtsuse printsiibist, mille sidumine ainult uuema, vabavormilise novelliga pole seepärast vist küll õige.

5. Veidi «Dekameronist»

Paljud novelliteoreetilised uurimused on ühe peamise tõestusmaterjalina kasutanud «Dekameroni» novelle, ja mitte juhuslikult. Selles teoses on meisterlikult rakendatud novelližanri võimalusi, muidugi vastavalt toleaeegse kirjandusliku tehnika tasemele, samuti on siin teatavas ulatuses võimalik jälgida isegi novellivormi kujunemist. Kui veel kord vaadelda kõiki «Dekameroni» palu, seekord silmas pidades

²³ R. Koskimies, *Sanan ja runon taide. Lyhyt runousoppi ja johdatus kirjallisuuteen. Toinen painos.* Helsinki, 1955, lk. 85.

²⁴ R. Koskimies, *Novellin teoria ja muita tutkielmia.* Helsinki, 1958, lk. 15 jj.

kõigepealt ajaperspektiivi ning R. Koskimiehe eeltoodud liigendust (*conte — nouvelle*), saab selles teoses mõningase tinglikkusega, mis sellelaadilise rühmitamise juures vältimatu, eristada nelja tüüpi, täpsemalt nelja erisugust süžeelis-kompositsioonilist võimalust, mille esialgseteks nimetusteks sobiksid *anekdoot*, *anekdoodilähedane novell*, *jutustuselähedane novell*, *jutustus*.

Anekdoot. Väga lühikene lugu ühest teravmeelsest vastusest. On esitatud olevikutasand, minevikutasand on antud vaid väga põgusa teatena. Žanri geneesi seisukohalt on see üks novelli eelvorme, toormaterjal novelli jaoks. Sellist anekdooti võib arendada novelliks, kui talle anda laiem semantiline tähendus, üldistusjõud. Tüüpnäide: 6. päeva 1. novell.

Anekdoodilähedane novell (Koskimiehe terminites *conte*). Selgelt väljaarendatud olevikutasand on seotud mahuliselt kokkusurutuma ja refereerivat laadi mineviku- ning tulevikutasandiga. Selline novell kujutab peategelase elust üht otsustavat hetke, mis on otseselt tingitud minevikutasandi sündmustest ja mis omakorda tingib vahetult edasisi, tulevikutasandile jäävaid sündmusi. Sellist tähenduslikult kaalukat tingitust eri ajatasandite vahel pole eespool iseloomustatud anekdootides. Anekdoodilähedase novelli tüüpnäide: 5. päeva 9. lugu (Heyse «pistrikunovell»). Selle loo pealkiri (või alapealkiri) on põhilise sündmustiku esitajana üsna ammendav: «Federigo degli Alberighi armub, aga ei leia vastuarmastust. Ta pillab ära kogu oma varanduse, alles jääb tal ainult üks pistrik. Selle annab ta oma küllatunud daamile lõunaroaks, kuna tal midagi muud temale pole pakkuda. Seda nähes muudab daam oma suhtumise Federigosse, läheb talle mehele ja teeb ta rikkaks.» Kuid süžeeliselt keskendub peamine raskus jumaldatud daami külaskäigule, pealkirjas mainitud armumine, varanduse raiskamine, samuti abiellumine ning rikkakssaamine on esitatud väga kokkusurutult, viidud nõnda mineviku- ja tulevikutasandile.

Jutustuselähedane novell (Koskimiehe *nouvelle*). Tüüpnäiteks sobib 2. päeva 7. novell pealkirjaga: «Babüloonia sultan saab oma tütre kuningas del Garbole naiseks. Mitmesuguste juhtumite tagajärjel käib aga tütar nelja aasta jooksul mitmes paigas üheksa mehe käest läbi. Lõpuks tuuakse ta isa juurde tagasi ja saadetakse neitsi pähe uuesti kuningas del Garbole naiseks.» Näiliselt on siin tegemist täieliku vastandiga eelnimetatud 5. päeva 9. novellile: rohkesti tegelasi, juhtumusi nelja aasta pikkuselt lõigult, muu hulgas mitu mõrvagi. Kuid ajatasandite eristamisel ilmneb, et kõik arvukad seiklused on antud suhteliselt kokkusurutult, refereerivalt, ilma dialoogita, ehkki miljööd on mõne puhul detailsemalt kirjeldatud. Kõiki selliselt esitatud sündmusi võib kõnesolevas novellis pidada minevikutasandile kuuluvateks. Olevikuline tegevus, mis vastavalt renessansikirjanduse üldisemale eripärale avaldub kõige selgemini tegelaste otsese kõne ulatuslikus reprodutseerimises (tegelaste tunde- ning mõttemaailma detailsemat valgustamist sel ajal ei tuntud), algab alles siis, kui kaunis Alatiel (sultani tütar) neli aastat kestnud seiklusrikka elu järel saab kokku oma isa teenistuses seisva Antigonoga, kes ta koju toimetab. Olevikulise tegevuse, samuti terve süžeearenduse raskuspunkt on aga stseenis, kus Alatiel jutustab (tegelikult valetab) sultanile oma elust möödunud nelja aasta jooksul. See peaaegu terve- nisti otseses kõnes antud episood on novelli lõpplehekülgedel, kusjuures eelnenud on esitusmahult palju ulatuslikum. Nii võib selleski novellis eristada keskendatust ühele stseenile, olevikulisele tegevusele, millele eelneb aga mahuliselt ulatuslikum minevikutasand. Teiste sõnadega: ükski Alatieli paljudest seiklustest pole välja arendatud

selliseks dialogiseeritud stseeniks kui kõnelus isaga. Vaadeldud 2. päeva 7. novelli ajaperspektiiv — suhteliselt ulatuslik minevikutasand, mis mahuliselt võib ületadagi olevikutasandi, kuid mis siiski vastandub eristatavalt olevikulisele tegevusele — on loonud märgatava tüpoloogilise haru läbi sajandite. Näitena võiks nimetada G. Kelleri novelli «Küla Romeo ja Julia», eesti novellistikast M. Metsanurga «Eppu».

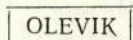
Jutustus. Proosapala, milles on mitu ühesuguse väljaarendatusega ja hõlpsasti eristatavat episoodi, s. t. mineviku- ja olevikutasand pole märkimisväärselt teineteisele vastandatud. Tegemist on episoodide reaga, mis kõik kulgevad lugemisel tinglikult võttes olevikus. Tüüpnäide: 10. päeva 10. novell (eesti rahvaraamatutest tuntud Griseldise loo üks variante). Selles novellis on mitu peaaegu ühesuguse üksikasjalikkusega väljaarendatud, ulatuslikult otseses kõnes esitatud episoodi, neis loodud illusioon otsese kõne täpsest reprodutseerimisest on üks ilmsemaid võimalusi kutsuda lugejas esile tunne, et tegevus leiab aset vahetult tema ees. Ajaperspektiivi poolest võiks siis 10. päeva 10. novelli pidada jutustuseks, romaanivisandiks. Kuid siin on olemas ehtnovellilik sisulis-tegevuslik keskendatus ühele sündmuste arendusele kõigi sellest tulenevate struktuuriomadustega, järelikult võib seda lugu pidada novelliks.

«Dekameronis» endas on kõiki jutustatud lugusid nimetatud novellideks. Rangemalt võttes pole nad kõik novellid, osa on päris kindlasti ainult anekdoodid (mitmed 1. ning 6. päeva palad). Toodud tüüpidest on «Dekameronis» ülekaalus anekdoodilähedane novell, selletaolistest ongi tuletatud sagedane kujutus heast, «ideaalsest» novellist, mille silmatorkavamaid tunnuseid on üsna väike maht, sündmuse range ühtsus keskendatusega tavaliselt 2—3 väljaarendatud stseenile ja üldistusjõud. Paljud «Dekameroni» novellid ei vasta sellisele kujutlusele, ka pole neis ajaperspektiiv sugugi alati nii selge kui toodud tüüpnäidetes. Nii võib kokkuvõtvalt lisada, et «Dekameron», too novelližanri muster-teos, ise annab tunnistust liigse ranguse ning jäiga lahterdamise mõttetusest.

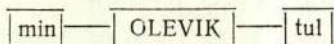
6. Lühiproosa esmastest süzeelis-kompositsioonilistest võimalustest

Toodud tüpoloogiline liigendus jääb paratamatult vaid küllaltki teoreetiliseks näiteks ajaperspektiivist lähtuvate esmaste süzeelis-kompositsiooniliste võimaluste kohta. Skemaatiliselt näeksid need välja järgmiselt (*min* = minevikutasand, *tul* = tulevikutasand, *OLEVIK* = olevikutasand):

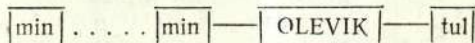
1. ANEKDOOT

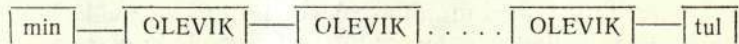
2. ANEKDOODILÄHEDANE

3. JUTUSTUSELÄHEDANE

4. JUTUSTUS

Olevikutasand võib seejuures hõlmata 2—3 või rohkemgi episoodi (mis tavaliselt on väga tihedalt üksteisega seotud nii ajalisel kui tege-

vuslikult). Esmasteks saab toodud skeeme nimetada seetõttu, et nad näitavad faabulamaterjali minimaalset süželist töötlust, millega pole tegevuse ajalis-põhjuslikku, ühesuunaliselt kulgevat seost lõhutatud. Eriti omased olid sellised süžeeskeemid novelli varasemale arengufaasile. Nad on väga lähedased suulise rahvaloomingu stereotüüpidele ja edukalt kasutatavad tänapäevalgi.

Novellžanri arengu põhijoon kulgeb nagu teisteski žanrides süžee-töötluste komplitseerituse suunas, tegevuse ajalis-põhjusliku, kronoloogilise seotuse lõhkumise läbi saavutatavate uute võimaluste suunas. Üks tuntumaid võtteid on olevikutasandi pidevuse lõhkumine tagasi-vaate abil: minevikutasandile kuuluv tegevus paigutatakse olevikulise tegevuse keskele, nagu Tuglase novellis «Vabadus ja surm». Niisuguseid komplitseeritumaid võimalusi on mitmeid, peaaesjalikult põhinevad nad mitmesugustel vaatepunktide ülekannetel ning varieerimisel. Eriti tähelepanuväärne on selle poolest XX saj. novell. Millist efekti võib saavutada tegelase psühholoogilise aja rohke kasutamisega, selle vastandamisega kronoloogilisele aja kulgemisele, näitab Tuglase «Kuldne rõngas».

Rääkides konkreetsemalt novellist, s. t. eeldades novelliliku keskendatuse, sündmuse või teema novelliliku ühtsuse, samuti küllaldase üldistusjõu olemasolu, tuleb rõhutada, et siin võib peaaegu alati täheldada tendentsi kalduda ajaperspektiivi poolest kas anekdoodi (toodud skeemis 1. ning 2. tüüp) või jutustuse (3. ja 4. tüüp) poole, olenemata sellest, kas on kasutatud nn. esmaseid süžeeis-kompositsioonilisi võimalusi või komplitseeritumaid. Sel viisil saab eristada novelle keskendatusega ühele sündmusele (anekdoodilähedane novell, lihtsuse mõttes võiks seda nimetada *A*-tüübiks) ning novelle keskendatusega ühele arendusele (jutustuselähedane novell, *B*-tüüp, skeemist nii 3. kui 4. võimalus). *B*-tüüpi üheks äärmuslikuks näiteks sobib P. Vallaku «Epp Pillarpardi Punjaba potitehas», novell, milles on siiski olemas reljeefne keskendus ühele sündmusele arendusele. Praktilises analüüsis pole niisugune taandamine kahele tüübile alati sugugi kerge. Kõikvõimalike põimumisjuhtude ja vaieldavuste jaoks tuleks kindlasti lisada veel segatüüp (*AB*), näiteks Tuglase «Arthur Valdes».

Selline tüpoloogiline liigendus on kasulik abivahend novellianalüüsis, sest kuulumine ühte nimetatud tüüpi tingib suures osas üldise struktuuri novellis (*A*-tüüpi novellid on tavaliselt lühemad *B*-tüüpi omadest, seetõttu on neis iga struktuurielement suurema tähendusliku koormusega kui *B*-tüübis jne.).

7. Täienduseks ja kokkuvõtteks

Eesti kirjandusteadlastest on A. Aspel andnud novellile üsna olemusliku iseloomustuse.²⁵ Ta märgib, et lühidusest järeldeb novelli ehituse kõige olulisem printsiip: *kontsentratsioon*, *keskendus*. Võib kõnelda ühele esindavale elusündmusele, konfliktile, pöördpunktile rajatud novellist, ent selle kõrval ka ilma nimetamisväärsede konfliktideta, ainult ühele valdavale meeleolumomendile ehitatud novellist, samuti novellist, mille sündmustik läbib terve rea omaette konflikte, s. t. kujutab ühte arendust. Põhinõudeks on üldise perspektiivi koondumine ühe probleemi või elunähtuse ümber, mis annaks ühtsuse ka sündmuse paljusele (seega teema üht-

²⁵ A. Aspel, Tuglase novellisüsteem, «Looming» 1936, nr. 3, lk. 339 jj.

suse). D. Palgi sõnadega: novellis peab valitsema üks, aga tugevasti.²⁶ A. Aspel kirjutab, et ühe inimsaatuse valgustamise asemel oleks novellis põhimõtteliselt lubatud igasuguste tõelisuselõigete, probleemide ning teemade käsitlemine. Samuti rõhutab ta novelli esinduslikku tähendust, sümbolijõudu, see piirab novelli võrreldes sisuliselt vähem nõudliku lühijutu, laastu ja anekdoodiga, mis rahuldavad iseendaga, annavad hetkepilte, süvenemata ühe inimsaatuse või laiemateemate esitusse. Aspel lisab veel, et novellile, mis oma lühiduse tõttu peab lugeja vallutama intensiivsusega, on üks tõhusamaid mõjuvahendeid just see ehituspriis, mis annab otsustava kaalu novelli lõpule.

Seoses eesti novelli mõninga teisenemisega 1930-ndail aastail märgiti, et novelli tegevustik ei peagi olema eriline ega väliselt tähtis, küll aga tähenduslik, novell esitab mingi tähendusliku üksikjuhu tähtsustavas käsitluses. Kuigi see väide puudutab eelkõige uut, vabavormilise novelli esteetikat, pole selles õige näha midagi žanrispetsiifilist. Nihet kujutatava väliselt erakordsuselt, uudsuselt sisemise, sageli dünaamilisema tähenduslikkuse suunas võib märgata teisteski žanrides. Novelli puhul on välise erakordsuse taandumine sisemise tähenduslikkuse ees, samuti sellega kaasnenud nähtused andnud meilgi põhjust rääkida uue žanri, lühijutu (eeskujuks saksa *Kurzgeschichte*) kujunemisest.²⁷ Selline sisuliselt siiski eepika ühe põhižanri kitsama arengujärgu tõstmine iseseisvaks žanriks tundub aga olevat liiga vähe põhjendatud ja tooks kaasa asjatut täpsust. Mis muudugi ei tähenda, et terminit *lühijutt* ei võiks kasutada teatava novellitüübi tähistamiseks.

Lihtsam ning loogilisemgi on lähtumine avaramast novellikäsitusest, nagu on andnud A. Aspel, ja selle raamides rääkida novelli eri arengujärkudest ning -vormidest, sealhulgas loomulikult uuemastki, vabavormilisest novellist. Vabavormilise novelli esteetika ühe põhijoonena võib nimetada H. Jamesi poolt mainitud, muljeühtsusest tuleneva efekti teist võimalust, mis põhineb teataval jätkuvusel ja komplitseeritusel. Selle teiseilmelise muljeühtsuse sisse mahuvad ka rangevormilisele novellile võõrad irdtegevused, kõrvaltegelased. Tuleb arvestada, et teose struktuuri lülitatuna saab iga, ka näiliselt täiesti ebavajalik tegelane, tegevus, motiiv, detail endale paratamatult kindla tähendusliku koormuse, suhestub teiste struktuurielementidega, loob novellis uuelaadilise tähendusliku pinge. Kui vanemas, rangevormilises novellis oli aluseks koondav, ühesuunaline tähenduslik ning süzeelne pingestatus, siis vabavormilises on tihti õigem rääkida hajutavast, mitmesuunalisest pingestatusest. Ent mõlema tüübi puhul on tegemist enamvähem võrdse täiuseastmega tegelaste, sündmustiku ja olustiku kujutamisel,²⁸ samuti struktuurielementide võrdse tähendusliku koormusega.

Eesti kirjanduses kujunes klassikaline, rangevormiline novellitüüp lõplikult ning eeskujud andvalt välja E. Vilde ja F. Tuglase loomingus selle sajandi esimestel kümnenditel. Vabavormilise novelli kujunemine on võib-olla tugevamini seotud K. A. Hindrey novellistikaga 1930-ndail aastail. Vastavalt sellele arengule on kujunenud ka eesti novelliteooria, mis 1930-ndate aastate teisel poolel võttis üldjoontes omaks vägagi paindliku ja žanriolemuse tabava novellikäsituse.

²⁶ D. Palgi, Eesti novell 1932. «Eesti Kirjandus» 1933, nr. 3, lk. 130.

²⁷ Vt. M. Kalda, Lühijutt. Žanriteoreetiline repliik. «Keel ja Kirjandus» 1967, nr. 12, lk. 721–722.

²⁸ Seda täiuseastet kui põhilist kriteeriumi eepika põhižanride eristamisel on rõhutanud näit. K. Kääri, Romaani žanritunnustest ja esimese eesti romaani küsimusest. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 1, lk. 8.

Novelli kohta on eesti keeleski viimasel ajal ilmunud mitmeid kirjutisi,²⁹ pole mõtet kõike neis öeldut korrata. Rõhutagem siiski, et struktuuri seisukohalt tuleb novelli vaieldamatuks konstitutiivseks tunnuseks pidada piiratud mahtu, lühidust, kvantitatiivset eripära, mis tingib vastavat kvaliteeti. Teisiti öeldes: piiratud maht struktureerib suure osas teose, määrab novelli konkreetseid struktuuriomadused. See ilmneb novelli puhul kõigepealt iga struktuurielemendi suuremas tähenduslikus koormuses kui pikemate eepilise proosa vormide (jutustus, romaan) puhul. Sellest detailigi eriline tähtsus novellis. On selge, et kui on tegemist õnnestunud novelliga (see maksab iga teisegi teose kohta), võib rääkida teatava tekstipikkuse jaoks optimaalsest või sellele väga lähedastest kõigi struktuurielementide esteetilis-kommunikatiivsest koormusest.

Loomulikult saab sellest tuleneva tekstipikkuse jaoks optimaalse esteetilis-kommunikatiivse väärtuse ning muljeeffekti rajada mitmele süzeelise töötuse võimalusele. Kõigepealt tuleb novelli puhul arvesse muidugi lähtumine sündmuse, sellega ka tegevuse traditsioonilisemast, teravalt ja ühemõtteliselt piiritletud ühtsusest. See varasemas novelli-traditsioonis peaaegu ainuvaldav lahendus võib olla realiseeritud teravas keskendatuses ühele sündmusele (Tuglase «Inimesesööjad») või novellilikult teravas keskendatuses ühele pikemat ajalõiku ning seega mitut osasündmust haaravale sündmuste arendusele (Tuglase «Popi ja Huhuu»).

Ent samaväärne on tänapäeval tihtilugu viljeldav lõhutatud sündmuslik-tegevustikulise ühtsusega süzearendus, näiteks puhtakujulisele fragmendireale, n.ö. fragmenditehnikale rajatud novell, mille ühendavaks teljeks on assotsiatiivne tähenduste haakumine, allutatud teema ühtsusele põhiliselt assotsiatiivsel tasandil (V. Vahingu «Laenatud flööt»). Süzeelise töötuse nimetatud kahe vastandvõimaluse vahele mahub mitmeid põimumisvariante.

Põhinemist efekti ning mulje ühtsusel ja katkestamatusel võib pidada novelli lugejapoolse vastuvõtu psühholoogiliseks aluseks ning sellega seoses võiks tõenäoliselt rääkida isegi mingitest kindlastest arvudest, sõnade arvu piirväärtusest, mille puhul too katkestamatus ja ühtsus vältimatult nõrgenema hakkab. Nii on väidetud, et tavaliselt on novelli pikkuseks 1000—8000 sõna.³⁰ Kuid pakutud on teisigi, palju suuremaid arve, ning tuleb nõustuda P. Mattila pisut iroonilise kommentaariga: kui nüüd ainult jõutaks kokkuleppele sõnade arvu osas, edasine vastutus jääks raalidele.³¹ Siinkohal veel niipalju, et E. Vilde «Leib» sisaldab ligikaudu 2200 sõna, F. Tuglase «Inimesesööjad» 3400 ning «Popi ja Huhuu» 5000 sõna, P. Vallaku «Maanaises» on ümmarguselt 660, «Epp Pillarpardi Punjaba potitehases» aga tervenisti 14 200 sõna.

Eepilise proosa žanride täpne ning jäik liigendamine on ilmselt võimatu. On teoseid, mida võib julgesti pidada nii novelliks kui ka jutustuseks jne. Ainuõige tundub olevat arusaamine, et nn. puhaste žanrinäidete kõrval leidub alati siird vorme, milles põimumvad nii ühe kui teise žanri elemendid, ja et selles pole vaja sugugi näha teose nõrkust.³²

Veel erilisest novellilõpust. Novelli lõpulausete suurem tähenduslik kaal on peamiselt tingitud nende asendist, on positsiooniliselt

²⁹ Näit.: H. Peep, *Pilk peegli taha*. Tallinn 1967, lk. 88—96; H. Puhvel, *Zanriterminoloogiast*. «Keel ja Kirjandus» 1964, nr. 1, lk. 8—12.

³⁰ M. Polkunen, P. Tarkka, *Novelli ja tulkinta*, lk. 6.

³¹ P. Mattila, *Vanha klassinen novelli ja uusi*, lk. 337.

³² H. Puhvel, *Zanriterminoloogiast*, lk. 8.

determineeritud. Muljeühtsusel põhinevas tekstis sööbivad lõpulaused alati teravamalt meelde kui eelnenud, mida nad jäävad hinnanguliselt või sümboliseerivalt varjundama. Novellilõpu teravus ning tähenduslik kaal on üsna vahetus seoses novelli pikkusega — lühemates on lõpp tavaliselt suurema tähendusliku koormusega kui pikemates teostes. Üllatav, teravmeelne, teritatud novellilõpp, nn. puänt (*pointe*), on tegelikult üks novellilõpu erijuhtum, enamasti iseloomulik A-tüüpi novellidele. Ka ilma erilise teritatuseta, üllatuslikkuseta jäävad lõpulaused novellis eelnenud varjundama, mõtestama.

Üheks terminoloogilise kirevuse põhjuseks proosažanride nimetustes paistab nii meil kui mujal olevat üldistel struktuurierinevustel põhineva žanriliigenduse mõnevõrra põhjendamatu põimimine igasuguste kitsamalt rahvuslike nimetuste ja tähistamistavadega, arenguloolise küljega (on ju *novelligi* žanri ühe rahvusliku variandi nimetus, kuid omandanud hõlmavama tähenduse). Tuntuma näitena võib siinkohal tuua olukorda viimaste kümnendite vene kirjandusteaduse lühiproosa žanriterminoloogias.³³ Tüpoloogiliselt määravamaid struktuurierinevusi toob põhijoontes esile meil levinud kolmikliigendus «novell — jutustus — romaan» (need nimetused iseenesest on muidugi kokkuleppelised nagu ikka sellistel puhkudel). Mitmesugused variantnimetused (*lühijutt*, *lühiromaan*, *laast* jm.) võiksid olla sobivad arenguloolise külje ning kitsamate traditsioonipiirkondade tähistamiseks. Küll saab aga teatavaid žanrisiseseid tüüpe eristada ajastute või autorite kaupa. Nõnda võib rääkida itaalia renessansinovellist, G. Kelleri novellist, ka eesti uusromantilisest novellist — ent kõik need kitsamad tüübid mahuvad ikkagi mitte liiga rangelt piiritletud novellimõiste alla.

³³ Vt. H. Peep, *Pilk peegli taha*, lk. 89.

Olen pärit vanast vabatalupoegade perekonnast,» kirjutab Juhan Smuul «Jaapani meres».¹ Selle kinnituseks oli tal ette näidata 1532. a. Smuulide² esivanemale antud vabaduskiri, mis oli sugukonna valduses säilinud läbi mitme sajandi. Urik on juba möödunud sajandi keskpaigast alates Smuulid tuntuks teinud, sest see on mitmel korral ära trükitud.³ Viimati tutvustas ja kommenteeris seda ajaloodoktor Enn Tarvel 1972. a. «Keeles ja Kirjanduses» ühenduses Juhan Smuuli 50. sünniaastapäevaga.⁴

Saksa ordu meister Liivimaal Wolter von Plettenberg andis selle vabaduskirjaga Antsuks (Hanskeniks) nimetatud mehele lääniks kahe ja poole adramaa suuruse maa, mida see senini oli kasutanud, ja lisaks veel heina- ning karjamaad. Ants oli aga kohustatud Saaremaal asuva «Maasilinna ametkonna foogtile või haldurile iga aasta tegema ühe kostituse ning andma kuus marka rahas» ja «pidama üht head sõjaratsut härra foogtile teele välja läkitada, kui tarvis tuleb».⁵ Õigusega maa üle kaasnes isiklik vabadus, mis talupoeg sai: Ants ei olnud pärisori, vaid mitte kellestki sõltuv talupoeg, maavaba. Smuulide esivanema nimi on selles keskalamtsaksakeelses vabaduskirjas *Hannskenn*-kujuline. «Eesti biograafilises leksikonis» ja selle täiendusköites on ta ära toodud kujul *Ants*, kusjuures sulgudesse on lisatud esimesel juhul *Hanske*, *Hans*, ka *Ants Muul* või *Schmul*; teisel juhul *Hansken*, *Koguva Ants*.⁶ Leksikonis fikseeritud *Antsu* on kasutatud ka siinses ülevaates.⁷ Sellesamas teatmeteoses peetakse Antsu poollegendaarseks Koguva küla esivanemaks. Vabaduskiri ja hilisemad dokumendid kinnitavad küll, et Ants on tõeliselt elanud isik, kuid tema nimele mingis variandis Smuuli nime lisamiseks pole alust, sest Smuulide perekonnanimi tuleb esimest korda ette alles 1826. aastal. Vabaduskirjas ei ole ka Koguva nime. Antsu elukoht on olnud «Väikese väina ääres».⁸ Urikust selgub, et 1532. a. lääniks antud maad on kasutatud juba varem, mis tähendab seda, et siin oli elatud teab mis ajast peale.

¹ J. Smuul, Jaapani meri. Rmt.: Hea meremeeste Hoidja. Tallinn, 1972, lk. 601.

² Muhus Koguva külas on elanud väga palju Smuule, kes on omavahel sugulased, kuid kelle nimi figureerib dokumentides erineval kujul. Siinses ülevaates on kasutatud *Smuul*-vormi, kui räägitakse Smuulidest üldse. Üksikjuhtudel kasutatakse nime selliselt, nagu nimekandja on ise tarvitanud või nagu dokumentides kirja pandud.

³ Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altherthumskunde der russischen Ostsee-Provinzen. Bd. 3, H. 1. Riga, 1843, lk. 114—116; «Eesti Kodu» 1911, nr. 20, lk. 367; Eesti-Rootsi posti juubeli album 1636—1936. Tallinn, 1936, lk. 72—74.

⁴ E. Tarvel, Koguva vabaduskiri. «Keel ja Kirjandus» 1972, nr. 2, lk. 109—112. Uriku originaali säilitatakse praegu erakätes.

⁵ E. Tarvel, Koguva vabaduskiri, lk. 110.

⁶ Eesti biograafilise leksikon. Tartu-Tallinn, 1926—1929, lk. 27; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu-Tallinn, 1940, lk. 16.

⁷ *Antsu* ja *Hansu* kohta vt.: E. Rajandi, Raamat nimedest. Tallinn, 1966, lk. 29, 71—72.

⁸ E. Tarvel, Koguva vabaduskiri, lk. 110.

Antsule vabaduskirja andmise põhjus ürikust ei selgu. Suusõnaliste pärimuste järgi on selleks olnud Wolter v. Plettenbergi elu päästmine. «Eesti biograafiline leksikon» ja «Eesti-Rootsi posti juubeli album 1636—1936» mainivad mõlemad, et Ants lahingus ordumeistri elu päästnud.⁹ Koguteoses «Saaremaa» toodud andmeil on Ants ordumeistri päästnud Muhu väinas uppumisest.¹⁰ Elupäästmine on küllalt suur teene ja motiveeritud argument, et vabaduskiri anda võidi.

Plettenberg oli Liivi ordumeister aastail 1494—1535.¹¹ Ants pidi teene osutama seega ajavahemikus 1494—1532. Muhu väinast päästmiseks sobib iga aasta, mil vaid ordumeister võis Väikest väina ületada ja ohtlikku olukorda sattuda. Sõda Venemaaga, millest Plettenberg osa võttis, toimus 1501.—1503. a. Kas ka Ants selles sõjas oli, pole teada. Kerkib ainult küsimus, et kui Ants seal ordumeistri elu päästis, siis miks talle alles kolmkümmend aastat hiljem vabaduskiri anti. Või oli ordumeistril pärast veel mingeid teadmata sõjalisi kokkupõrkeid, kus Ants võis ta elu päästa? Asjalikuma kinnitusematerjali puudumisel saame ainult konstateerida, et on levinud suusõnaline pärimus, nagu oleks Ants vabaduskirja saanud ordumeister Wolter von Plettenbergi elu päästmise eest.

Wolter von Plettenbergi kirjaga antud õigused ja kohustused pidid jääma kehtima ka Antsu järglaste suhtes. 1558. a. alanud Liivi sõda tõi aga muutusi maa siseellu, millest olid puudutatud ka «Väikese väina ääres» elava vabalupoja järeltulijad. Saare-Lääne piiskop, kartes Vene vägede hoogsa edasilükkumise tõttu kaotada oma maid, müüs need 1559. a. Taani kuningale. Saaremaa ja Muhu läksid Taani haldusse. Taanlased pörkasid varsti valduste enda käes hoidmisel kokku Ivan IV sõdalastega, kes olid enda kätte võtnud Ida-Eesti, ja Rootsi vägedega, kelle käes oli Põhja-Eesti. Taanlaste sõjateenistuses olid Antsu poeg Asmus ja ka selle poeg. Et kaks meest mõlemad ennast selles sõjas «enam kui teised taluinimesed» üles näitasid, hinnati nende tegusid ja anti neile 1565. a. jõulu ajal Maasilinnas sellekohane tunniskiri, mille alusel Asmus ja ta poeg vabastati kogu eluks varasemast sööma- ja joomapeo andmisest.¹² Meile annab see dokument aga õiguse Asmust, ta poega ja kõiki järeltulijaid paigutada siitpeale kindla nimega Koguva küllasse, sest siin on see nimi juba ära toodud (Asmusest räägitakse kui Koggo mehest).¹³

Koguva Asmus ja ta poeg olid 1565. a. kirja alusel kohustustest Maasilinna vastu vabastatud. Aga järgmised põlvned, keda see kiri enam ei hõlmanud, mis pidi saama neist? Lahenduse tõi jälle välised ajaloosündmused. Nimelt läks Muhumaa 1645. a. Rootsi alla. Ja 1669. a. kinnitati «Koguva küla prii talupoegadele nende õigused». Siiski said nad ka ühe kohustuse: nad pidid «posti iga nädala üle väina Pärnu linna viima ja tagasi tooma»¹⁴. On teada ka see, et sajandi lõpul «Maasi mõisa» rentnik sundinud jälle Koguva mehi «oma jäägresid «trahterima ja neile sööma ja jooma-pidu andma»»¹⁵. Mis oli selle põhjuseks? Arvatavasti tundis Muhu Suuremõisa rentnik kolonel Brandt, «kes alatasa ratsutas oma jahiseltskonnaga mööda Muhu saart» ringi, vajadust söökide ja jookidega kaetud laua järele ning

⁹ EBL, lk. 27; Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 72.

¹⁰ Saaremaa. Tartu, 1934, lk. 644.

¹¹ ENE, VI kd. Tallinn, 1974, lk. 149.

¹² Koguva küla. «Hääl» 27. VI 1909, nr. 44.

¹³ EBL-i täiendusköide annab Kogge kuju ning märgib, et seda «rakendatakse allikaliselt... esmakordselt 1570. a.».

¹⁴ 1565. ja 1669. a. ürikuist on juttu 1909. a. ajalehes «Hääl». Dokumendid olid J. Smituli valduses ja on säilinud praeguseni.

¹⁵ «Hääl» 1. VII 1909, nr. 45.

kohustas Koguva mehi kõike muretsema. Aga Smuulid, kellele kohustus oli ülekohtuselt peale pandud, käisid Kuressaares kaebamas ja õigust nõudmas, mis esialgu küll tagajärjetuks jäi, sest «maapealikuks» olnud seal Brandti äi. Alles siis, kui sellesse ametisse sai Engelbrecht Mannerburg, ennistati 1702. a. Koguva meestele nende õigused ja nad vabastati sööma- ja joomapeo andmise kohustusest.¹⁶

2

Postivedajatena saidki Smuulid tuntuks. Muhu evangeeliumi luteri usu kiriku personaalraamatutes on möödunud sajandil kõigi kaheksa Koguva Smuuli pere juurde märgitud *Postbauern*¹⁷ — postitalupojad. 1826. a. hingeloendis on mainitud Koguva kohta, et see on «Postimeeste pärris külla»¹⁸. Juhan Smuulil leidub «Kirjades Sõgedate külast» lause: «Kõik Saared Teeveere külast vedasid hallist ajast posti, esiteks uisuga üle väina, hobustega üle saare, ja teise uisuga üle teise väina.»¹⁹ Kirjanik seob Teeveere külale Sõgedate nime andmisege ühe postiveol juhtunud sündmusega. Joosep Saar jutustab sellest teoses:

«Minu vanaisa, vana Madis Saar, oli uisu kippariks. Uhel päeval viis ta üle väina parun Buxhoevdent, selle tõlda ja nelja hobust. Tuul oli vali ja tüüripuud andis hoida. Buxhoevdent istus vanaisa kõrvale ja muudkui vajutab suure kõhuga vastu tüüripart. Eks vanal läks raskeks, hing täis ja põrutas parunile:

«Kapten laevas, jumal taevas, kasige siit minema!»

Buxhoevdent kartis, ronis tõlda tuulevarju, aga niipea kui sai maale, ütles:

«Sa sõge mees!»²⁰

Smuulide postiveokohustusest ülevaate saamiseks tulevad appi Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduvad Smuulide palvekirjad (õigemini nende ärakirjad), mis nad on seoses postiveokohustusega saatnud 1883. a. senaator Manasseinile.²¹ Aga samuti leidub huvitavaid andmeid 1936. a. ilmunud raamatus «Eesti-Rootsi posti juubeli album 1636—1936». Nimelt on Koguvast pärit Madis Schmuul, kes 1930-ndail aastail oli Kärddlas postkontori ülema abi, tundnud huvi oma esivanemate postiameti vastu. Talle on 29. veebruaril 1936. a. kirjutatud Jüri Smuul, Juhan Smuuli isa, kes sel ajal olnud Koguva kõige vanem mees. Olustikudetailidest rikas kiri, mille olulised lõigud on täht-tähelt juubelialbumis ära trükitud, on suure väärtusega ja seda ei suudaks asendada ükski ametlik dokument.

Juubelialbumist selgub, et Rootsi 1645. a. hingeloendi kohaselt on Koguva talupoegi kasutatud nagu Plettenbergi ajal käskjaladena. Postiveokohustus on kinnitatud 1669. a.; nii on see antud ka teistes teadetes.²² Võiks muidugi küsida, miks postiveokohustus pandi just Koguva talupoegadele. Nagu kinnitab Jüri Smuul, on selle üle olnud «palju arvamist» Smuulidel enestelgi. Jüri Smuul peab ametisse määramise põhjuseks seda, et «pidi olema üks ustav sugukond mis seltskonnale see ülles anne ussaltati» (lk. 73). Rootsi 1636. a. postimääruses on öeldud, et sellele tööle tuleb määrata «vannutatud talupoeg või postiljon, eelistatavam see, kes oskab lugeda ja kirjutada»²³. Et aga

¹⁶ «Hääl» I. VII 1909, nr. 45.

¹⁷ VPB, nr. 1762, l. 134—143.

¹⁸ RAKA, F 1292, nim. 1, s.-ü. 84, l. 25.

¹⁹ J. Smuul, Kirjad Sõgedate külast. Rmt.: Hea meremeeste Hoidja, lk. 17.

²⁰ J. Smuul, Kirjad Sõgedate külast, lk. 17.

²¹ Nende kirjade kättetoimetamise eest võlgneb autor tänu Eesti NSV RAKA töötajale Aleksander Einpaulile.

²² Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 73; vt. ka viide 14; T. Grünthal, Vabaküla Koguva. «Meie Maa» 10. IX 1932, nr. 102.

²³ Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 35.

Durch Toll 1864. 1

Anno 1674 d. 6. Septembris

Wir Vnser Edelheit der Königin Amalie Magni Gabrielis de la
 Gardie Grotzschütz Excellij de dato Stockholm den 27 Maii außbe-
 raumt, in Ordre, in demselben die H. Affessorem und Ober Oeconomen H. Johaannem
 Cantickium und Cammerierer Mons: Jacob Norden d. Insul Mohr
 mit demn dazugehörigen Oeyen Ampten, Drospenort Lam-
 sei in Magnasbat, zu verthellen dazumalen gegebenem Decretum, Vnser Königin
 General Feld Marschall Lieutenants Otto Wilhelm Königsmarcks
 Grotzschütz Excellij mit dem dazumalen abgefaßten Contract, welchem immit-
 tirt worden, solches gescheh: das von 1 Januarii ad 1674 an zu rechnen, alle
 die Grotzschütz und Petraden Grotzschütz der Königin General Feld Marschall
 Lieut: Grotzschütz Excellij zugehörig. Wiewol aber dazumalen in absehung
 des Grotzschütz, und dem umgebung der Vnser Inventaris hin verordnet hat
 von demselben in demselben Poppelzahl worden, ist, nach dem von Stockholm zu
 geschickten Bescheid, nach dem Vnser Inventaris, an Grotzschütz gehalten und
 einigen Grotzschütz, nach des Königin Gehalts und Besoldungen, wie es die Grotzschütz
 ist, alle dazumalen ausgegeben, und verzeichnet worden, wie folgt:

2. Drospenort

In demselben die Vnser Ampten, nach demselben Bescheid, der
 Grotzschütz in demselben Bescheid, in demselben Bescheid, in demselben Bescheid,
 Oeyen Grotzschütz in demselben Bescheid, die Grotzschütz und Grotzschütz Grotzschütz,
 in demselben Bescheid, nach demselben Bescheid: die andere Grotzschütz in demselben Bescheid,
 Grotzschütz, in demselben Bescheid, Grotzschütz Grotzschütz und Grotzschütz. In demselben Bescheid,
 in demselben Bescheid, die Grotzschütz und Grotzschütz Grotzschütz, nach
 demselben Bescheid, nach demselben Bescheid, in demselben Bescheid, nach demselben Bescheid
 nach demselben Bescheid und 1 Grotzschütz

Dieses ist in demselben Bescheid, in demselben Bescheid, mit einem Bescheid, in demselben Bescheid
 nach demselben Bescheid, in demselben Bescheid, in demselben Bescheid, nach demselben Bescheid, die
 Grotzschütz in demselben Bescheid, nach demselben Bescheid, in demselben Bescheid, in demselben Bescheid

Esimene lehekülj dokumendist, millega Magnus de la Gardie käsul 1674. a. anti Muhi mõisad ja nende juurde kuuluvad talupojad üle Otto Wilhelm Königsmarckile. Osa järgnevast talupoegade loendist on reprodutseeritud tahvilil XXXIV.

Transp: 70	Albu	Ma	Ma	Ma	Ma	Ma	Ma
Albu Ma 1000	1		1		2	1	
Ma Ma 1000	1	1	2	2	4	3	2
Ma Ma 1000							
Ma Ma 1000	1		2	1	2	2	2
Ma Ma 1000	1			1	2	2	1
Ma Ma 1000	1	1	1	1	2	2	1
Dorf Kogova							
Ma Ma 1000							
Ma Ma 1000							
Ma Ma 1000	1	2		2	4	3	2
Ma Ma 1000	1			2	3	2	2
Ma Ma 1000	1	2		1	2	2	1
Ma Ma 1000	1	1	1	2	2	4	2

1772	Ma	Ma
Matzi Tonis der Ahl	10	
der Ahl Cadri Lomo Tomakopf		11
der Ahl Andras	21	
der Ahl Reth		18
der Ahl Edo		15
der Ahl Mare		9
Wabanika Tama Gahri der Ahl	28	
der Ahl Chade Tama Chichekopf		20
der Ahl Edo		8 1/4
der Ahl Chade		5
der Ahl Mare		2 1/2
Hanso Anopus der Ahl	30	
der Ahl Rist Anso Adokopf		19
der Ahl Rist Anso Adokopf		17
Hanso Anopus der Ahl	30	
der Ahl Rist Anso Adokopf		19
Hanso Anopus der Ahl	30	
der Ahl Rist Anso Adokopf		19
Hanso Anopus der Ahl	30	
der Ahl Rist Anso Adokopf		19

U1a1. Osa eelmisel tahvil reprodutseeritud 1674. a. üleandmisdokumentid, kus on näha Koguva talupoegade nimed.

V a s a k u l. Lehekülj 1782. a. hingeloendist Koguva talupoegade nimedega.

talupoeg kuulus mõisnikule, oli Rootsi valitsusel Eesti- ja Liivimaal postitalupoegade leidmisega raskusi. Feodaalist sõltumatuid vabatalupoegi oli toleaeelses Muhus vaid kolmes kohas: Kesselaiul, Koguvas ja Võikülas²⁴, ja see tegi valikuvõimaluse muidugi väikeseks.

Postiteekond käis üle Muhu Kuivastusse, sealt üle Suure väina Virtsu ja Virtsust Pärnusse. «Postiveo eest Virtsust Pärnu ja tagasi makseti väikest tasu, kuid postiveol üle Suure-Väina tuli post vedada tasuta,» teatatakse juubelialbumis (lk. 73). Väikesest tasust räägib ka Jüri Smuul, ehkki ta ei ütle, missuguse teekonnaosa eest raha maksti. Jüri Smuuli kirja on ulatunud mälestusi ka linnas käimise aegadest, mida albumis Pärnuga seotakse. Postijaamade puudumisel ööbiti kõrtsides, kusjuures postivedajatel oli õigus kõrtsi sakstepoolel viibida. Pärnusse pidi sisse sõitma päise päeva ajal. Nagu kirjutab Jüri Smuul, «selle asjal oli üks põhjus maal oli viin odav ja linnas kallis iggas linnas oli omma krakatki [tõkkepuu] seal said keik linna sisse minijad läbi otsitud et konderpanti linna sisse ei viiks agga kes läks kronu postiga se pidi vankri ja ree peale püsti tõusma ja üüdma kolm kord poist poist ja poist siis seda ei otsitud trakatkis läbi» (lk. 73). «Post» («poist») oli niisiis nagu parool, mis läbipääsu avas.

1830-ndail aastail tuli postiveokäikudesse muutus: hakati reise tegema ka üle Väikese väina.²⁵ Ja siitpeale pidid Koguva talupojad «Krono posti üle Sure ja weikese väina, ja ülle Muhhoma . . . weddama»²⁶, nagu sellest kirjutab ka J. Smuul «Kirjades Sõgedate külast». Pärnu reisidest aga ei räägita ja Jüri Smuul kirjutabki, et «Pernu vedu . . . lõpes kaheksa saea aasta algul»²⁷.

Postiveokohustuse suuruse kohta on täpsemaid andmeid möödunud sajandi teisest poolest. Jääminekust kuni jäätulekuni pidid mehed mõlemale väinale välja panema oma luubi ja kaks sõudjat²⁸ (Suure väina teine paat kuulus Kuivastu mõisale²⁹). Posti edasitoimetamiseks saarel läks vaja kaht postipoissi ja üht «korrale seadjat» ning tuli pidada nelja postihobust ja kaht postiveovankrit.³⁰ Talvel pidi muidugi mõista posthobustega üle jää sõitma. Selle kohta, mis läks maksma postiveoks vajaminev varustus ja tööjõud, on mehed 1883. a. teinud täpse arvestuse:

«Igga luup 25 rubla. Taggawara lup.	25.50
Igga mehhele 100 rubla.	400 r.
4 posti hobust 2 posti poisi ja kaks posti wankert	
Uks korrale seadja.	150 rub.
Igga posti poisile aasta palka 120	240 r.
Igga hobbose üllespiddamine 120 rub.	480 rubl.
Igga wanker ja hobbuste riistad 50	100
Keike posti tenistus kokko:	1395 r.» ³¹

Smuulid kaebavad, et postiveoks minev kulu on teinud nende «ello korda wägga raskeks, nenda et meite wäiksed maad sedda wälja ei anna mis meie posti weddamisega ärra kullutame»³². Üle jõu käiv kulu- tus sundiski mehi pöörduma ametiasutuse poole, kus kõigepealt oma olukorda selgitati ja seejärel koormise kergendamist paluti.

Koguva mehed olid kirjutanud Liivimaa kubernerile palvekirja juba

²⁴ Saaremaa, lk. 644.

²⁵ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 6.

²⁶ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 11; vrd. J. Smuul, Kirjad Sõgedate külast, lk. 17.

²⁷ Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 73.

²⁸ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 4.

²⁹ Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 73.

³⁰ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 4.

³¹ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 4.

³² RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 11 p.

27. septembril 1879. a.³³ Nad läksid seda Riiga üle andma, «agga et sel päwal juhtus pühha ollema ja Aurolaew ärra sõitis, ja et meil kogguni woimalik ei olnud kauemaks Riija linna jada», palusid nad Saaremaalt Maasi valla meest Peeter Niitsi oma «allandlikko pallumisse kirja Austud Liiwi-ma Kubberneri Herra kätte anda»³⁴. Millal Peeter Niits pidi kirja üle andma, ei selgu. Sellelesamale Niitsile antud volikirja allmärel on 10. juunil 1881. a. uuesti kirjutatud, et ta «meie pallumise Kirjad Austud Liiwi Kubberneri Herra kätte annab»³⁵. Kas tookordne kiri Riiga jõudis, ei ole teada. Uuesti tuldi sooviga välja paari aasta pärast, kui oli alanud juba üldine palvekirjade esitamine senaator N. Manasseinile. Seekordne kiri³⁶ kirjutati valmis 20. juulil 1883. a. Sellele kirjutasiid alla või õigemini tegid oma ristid Koguva talitajaks nimetatud vallavanem Mihkel Schmuul, peakohtumees Joosep Schmuul, volimehed Jüri ja Mihkel Schmuul ning talumeheks nimetatud Jaen Schmuul. Kirjutajana on märgitud Jaen Schmuul.

Et Koguva mehed olid vabaduskirja andmisest peale, seega mitu sajandit eri tingimustes elanud, siis oli neil maagagi isesugune olukord. Kirjas 20. juulist 1883 öeldakse, et kunagise «2¹/₂ adramaa peale on 350. a. aia sees sest ühhest Hanso perre Familist 8. perret sanud (wiimse rivissioni järrel 37. meeste rahwa hinge) kes selle ma peal ellawad, ja need ellanikkud on aega möda sedda maad issekeskis siis jägganud, (peneks tükkideks) nenda kuidas se on juhtunud, ja ei olle se nüüd koguniste mitte kõlblikult jägगतud». Manasseinile saadetud palvekirjas juhiti seepärast tähelepanu kahele asjaolule — maale ja postiveole. Allakirjutanud palusid: esiteks, et maad ära mõõdetaks, need kaheksa pere vahel ära jagataks, rent määrataks ja «keik Krono walla tallorahwa seädussed... kinnitaks ja koha sisse seädmissse kontraktit (Rigulatsjoni aktid) meile antaks», ning teiseks, et postiveamise kohustus ära kaotataks.

Selline oli aga ainult poolte Koguva Smuulide soov. Ülejäänud Smuulid nende nõuetega ei ühinenud. Vilumatu käega ja konarlikuma sõnastusega kirja on kirjutanud kolm päewa hiljem, 23. juulil, neli Koguva peremeest: Hansu talust Ado Shmuul, Jürnalt Jüri Shmuul, Käsprilt Ado Shmuul ja Toomalt Jüri Shmuul, kellest viimane, *To[o]-ma Jurri Shmuul*, on Juhan Smuuli isa. Need mehed teatasid, et nad «keddagid ei tea» teiste Smuulide maamõõtmise palve sisseandmisest. Samas nad väitsid, et on rahul senise maajaotusega, nagu see oli olnud («nende essi wannemad on ommad maad issi wennaste wahhel poleks jägganud»). Nemad soovisid koorma «kergitamist» nagu teisedki, aga nad ei olnud oma nõudmistes nii kategoorilised. Peasooviks oli see, et lahti saada «pissokesse wäena» postiveost. Seejuures tugineti sellele, et seda kohustust «Rootsi ma Kunningas meie Kirja ei olle pannud». Soov Suure väina käikude kohta on esitatud segaselt: «Ja Sure wäena peal mis Rootsi ma kuningas meie kirja on pannud saab Wirtso jääm essimissest wina ku päewast kahhe hobbuse rahha ja kui sulla talwe on Siis peame meie postid Wirtso wima ja taggasi toma.»³⁷

Uhe küla ühiste kohustuste kandjad läksid välja kahesuguste soovidega. Või õigemini — mõlematel oli pretensioone koormiste suuruse suhtes, aga nõudmised olid erinevad: ühed soovisid postikohustuse väljavahetamist rendi vastu, teised senise töö piiramist.

Postiveokohustuse asjalikku arutamist ei järgnenudki. Selle asemel

³³ Kuupäevad on antud vastaval ajal kehtinud kalendri järgi.

³⁴ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 3.

³⁵ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 3.

³⁶ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 11, 11 p.

³⁷ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 6.

hakati tegelema hoopis kõrvalisema küsimusega. Keiserliku Saaremaa I Kihelkonnakohtu toimik on alustatud 10. detsembril 1883. a. Sel päeval arutati Tumalas (*Thomet*) kihelkonnakohtus Shmuulide süüdistust Schmuhlide vastu. Ühed leidsid, et teised on olnud oma palvekirja esitamisel ebaõiglased, sest nad on esinenud kõigi Koguva peremeeste nimel. Et aga kohtus oli esindatud ainult süüdistav pool, lükati asja arutamine edasi.³⁸ Protokollide järgi otsustades oli järgmine kohtupäev 16. jaanuaril 1884. Sel korral pidi süüdistatav pool kaasa võtma Manasseinile üleantud kirja koopia (*Abschrift*, nagu on märgitud 6. veebruari kohtuprotokollis). Kohale olid tulnud kõik, keda juba eelmiseks korraks kutsutud (Tõnise Jüri Schmuhli asemel oli ta poeg Jaen, sest Jüri ise oli jäänud haigeks). Aga neil ei olnud kaasa võetud nõutud ärakirja. Seda küll kohtualused tunnistasid, et nad saatsid palvekirja ära, ilma et teised oleksid teadnud.³⁹ 6. veebruariks kutsuti kohtusse Andruse Jaen, Vanatoa Jaen, Välja Joosep, Tõnise Jüri ja millegipärast ka vastasleeri mees Tooma Jüri ning paluti jälle ühes võtta senaatorile üleantud palve ärakiri. Määratud päeval tulid kutsutud kohale, aga nõutud koopiat ei olnud neil ikkagi kaasas. Kohtus on kõne all olnud Schmuhlide äärmuslik nõudmine postiveokohustusest lahti saada. Ado Schmuul on pidanud ütleva meestele, et nad on oma arvestuses liiga kaugele läinud (*daß die hier producirte Rechnung viel zu hoch gegriffen worden sei*). Süüalused võtsid omaks, et nad olid palvekirja teisi asjaosalisi arvestamata ära saatnud.⁴⁰ Nad lisasid ka, et kiri varustati pitseriga.⁴¹ 5. märtsil olid kohal mõlemad pooled ja kaebuse tõstjad võisid kuulda, mida palvekirjas oli soovitud, sest protokollis nimetatud ärakiri oli kohal. Nüüd protesteerisid jälle Hansu, Jürna, Käsperi ja Tooma mehed Andruse, Vanatoa, Välja ja Tõnise omade vastu. Viimaste esinemine terve Koguva nimel kvalifitseeriti ametivõimu kuritarvitamiseks. Tumala kihelkonnakohus oli meeste süü tuvastanud ja andis asja arutamiseks edasi Saaremaa sillakohtule, see omakorda Saaremaa maakohtule. Viimane aga tagastas selle sillakohtule ja see jälle Tumala kihelkonnakohtule, sest selliste asjade arutamine ei kuulunud maa- ega sillakohtu menetlusse.⁴² 7. mail pidid Tumala kohtus olema Koguva talitaja (*Gemeindeältester*) Mihkel Schmuul, peakohtumees (*Gemeindegerechts Vorsitzer*) Joosep Schmuul, volimehed (*Ausschußmann*) Mihkel ja Jaen Schmuul ning kirjutaja (*Gemeindegerechtsreiber*) Jaen Schmuul. Võimu kuritarvitamises süüdistatud aga ei ilmunudki, sest ilm oli ilus ja mehed läksid kalale.⁴³ Uus kohtukutse saadeti 13. augustiks. Aga selgi korral ei olnud kohtus kõiki. Volimees Mihkel Schmuul oli surnud, kaks Jaeni haiged. Asja arutamise käik oli aga nii kaugel, et võidi lõppotsus teha. Kohtuprotokoll teatab: talitaja Mihkel Schmuhlile, peakohtumees Joosep Schmuhlile ja Jaen Schmuhlile (teadmata jääb küll see, kummale Jaenile, kas volimehele või kirjutajale) määrati kolmeööpäevane arest ametipitsati kuritarvitamise pärast. Eespool nimetatuid ja lisaks neile veel Jüri ja Jaen Schmuhli trahviti kohtusse mitteilmumise pärast 57-kopikase rahatrahviga (teine Jaen Schmuul ei saanud haiguse tõttu kohtusse tulla, mistõttu jäi karistamata).⁴⁴

Sellega oli kohus lõppenud, Schmuhlid, kelle käes oli Koguva asja-

³⁸ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 1.

³⁹ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 2.

⁴⁰ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 5 ja 2.

⁴¹ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 9.

⁴² RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 12 ja 13.

⁴³ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 16.

⁴⁴ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 16.

ajamine, olid korrale kutsutud. Aga rahulolu ei võinud tunda kumbki pool, ei kaotajad ega võitjad, sest postiveokohustusse ei tulnud mingit muutust. Nii ühed kui teised pidid endiselt väljas olema või inimesi teenistusse palkama, et postimarsruudil Orissaare—Vahtna—Kuivas-
tu—Virtsu häireid ei oleks.

Jüri Smuuli teatel, mis on trükitud «Eesti-Rootsi posti juubeli albumis», vabastati Smuulid postiveost 1894. a. Kahjuks ei ole andmeid, kuidas vabanemiseni jõuti. On teada vaid niipalju, et kolm aastat oli ametiasutuste uksi kulutatud, meeletut vaeva nähtud ja suuri kulusid kantud. Jüri Smuuli teated on mälestustelaadilised, avavad rohkem protseduuri välist külge kui sisu. Näiteks on ta pidanud ka ise Kuressaare landraadis käima. Aga «meie ei sanud mite kutse kirjalikult ja anti teise louna tilekram ja teise päeva pidime Kuresares ollema ei olle jälle teist teed katsu et Orrisare soad ja sealt oin kui veel poist Hobbused võib saada omad pergamentid ja tukumentid pidime saat-
ma Riga nimmelt vannakeelde kohtu ümber panemiseks ja läks keik kallist maksuma. Üks kord olli minnul üks raske tuind minna sain käs-
su, et koguva talitaaia peab omma kirjadega Kurresaare Klantrati ilmuma minnul oli kasas kaks pergamenti ja kolm tukumentj Koos ollid viis Herrat Reispolitsei Talurahva Komissaar ja kolm Klantrati Herrat nemmad minud kirjade lugemisse jures jõid teed ja minna pidin puhta porrand peal ees seisma selg läks aigeks korra tegid Herrad suurt naeru seal olli üks mees, kes mõistis keelt ta ütles naad naersid seda et talupoeg Masare Linna [Maasilinna] Vanemale ollut tegema [pidi] kui tema Andso piiri peal jähile tuleb».⁴⁵

1894. a. oli Smuulide elus ajalooline, sest saadi lahti koormisest, mida oli kantud 1645. aastast peale. Sündmust tähistati vääriliselt: «Kui meil tuleb se ku[u]lutus et same vabbaks siis olli rõõm pirita sel aeal tellisime riast ülles võtoja see olli ka irm kallis.»⁴⁶ Postiveokohustusest vabanemine ja üksteise mõistmine tulid kätte kallilt ja selle tähistaminegi läks ühise pildi tegemise näol kalliks maksuma.

Aga ometi ei olnud postiveost vabanemisega kõik selles liinis veel lõppenud. Parun Paul Wrede on 18. juulil 1894. a. esitanud kohtule hagi Koguva valla talupoegadelt 140 rubla väljamõistmiseks. Smuulid olid parunile selle summa võlgu 1892. ja 1893. a. Suure väina postiveo eest (1891. a. osas olid lepingus ettenähtud kohustused täidetud). Võla olemasolu mehed ei salanudki ning kohus on selle summa ja lisaks veel 6 rubla kohtukulused sisse nõudnud. See kõik sündis juba pärast seda, kui Smuulid olid postiveokohustusest vabastatud.⁴⁷

3

1532. a. on ajaline piir, mille taha ei ulatu Smuule jälgima. Nagu nähtub 1883. a. kirjadest, oli Smuulidel täpselt teada esivanematega seotud sündmused läbi aegade. Manasseinile saadetud koormistelehele on märgitud aastarvud 1532, 1565, 1669, 1702.⁴⁸ Need ei ole sattunud sinna juhuslikult ega ole nad tähenduseta. Eelnevast käsitlusest selgusid need kui etapid Smuulide elus.

Oma esivanemaid lugesid Smuulid nagu piiblis põlvi tagasi kauge-
sesse minevikku. Oleme teada saanud 1532. a. vabaduskirjaga seoses Antsu nime ja 1565. aasta dokumendiga tema poja Asmuse. 1645. a.

⁴⁵ Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 73—74.

⁴⁶ Eesti-Rootsi posti juubeli album, lk. 74.

⁴⁷ Paul Wrede hagist Koguva talupoegade vastu on säilinud ärakiri. Vt. ka: T. Grünthal, Vabaküla Koguva, «Meie Maa» 10. IX 1932, nr. 102.

⁴⁸ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 4.

Rootsi hingeloendi andmetel, mis on esitatud «Eesti-Rootsi posti juubeli albumis», on ära toodud *Kerstigk Jürgen* ja *Tönnisz*. Eesti NSV RAKA-s tuli 1975. a. välja 1674. a. dokument, kus on nimedena esitatud Andrus, Jürgen ja Käsper.⁴⁹ Eespool kõne all olnud 1883. a. 23. juuli kirjas on öeldud: «Hantso suggu on Asmus, ja Andrus Tönnis, Ado, ja Ado, Josep, Ado, ja Josep.»⁵⁰ Nii on siin nimeliselt üles loetud üheksa Smuuli. Kahjuks pole teada, millal need mehed on elanud. Samuti ei ilmne, kas kirjapandud nimed märgivad kindlas järjestuses põlvi või mitte. Materjali lünklikkuse tõttu ei osutugi praegu võimalikuks anda Smuulide järjepidevat genealoogiat kuni XVIII sajandini.

Juhan Smuuli esivanemaid jälgides peab nentima, et vähemalt XVIII sajandil ei tule ette ühtegi eespool toodud nime. Eesti NSV RAKA-s leidub kirjaniku esivanemate kohta praegu teada olevalt jälgi XVIII sajandi algusest. 1713., 1715., 1725., 1731. ja 1738. a. vakuramatutes on märgitud Andruse-nimeline mees. 1744., 1750. ja 1756. a. on samade dokumentide andmeil talu pidanud Toomas (*Thomas*).⁵¹ Toomast alates ongi võimalik otseselt jälgida Juhan Smuuli sugupuud, sest eespool mainitud Andruse kohta ei või kinnitada, kas see on Tooma isa või mitte. Toomas oli abielus Hansu talu Siimu (*Hanso Siimo*) tütre Ristega. Nende lastest on teada kaks poega — Ado ja Jüri (*Jürri*). 1782. a. hingeloendi andmeil oli talu peremeheks Jüri (*Juhri*), kes sel ajal oli 28-aastane. Ta oli abielus endast seitse ja pool aastat noorema naisega, *Toma Michle* tütreaga ja neil oli kolm last: Eedo, Made ja Mare — kõik tütred.⁵² Talus elas edasi ka Ado, kes 1780. a. abiellus temast ligi kaheksa aastat noorema Hansu (*Hanso*) Ado tütre Ristega. Nende pere oli lasterikas, neil oli kaheksa last, neli poega ja neli tütart: Jaen (sünd. 3. VI 1782), Kadri (sünd. 16. X 1784, surnud juba viie päeva vanuselt), Aad (sünd. 6. III 1786), Riste (10. III—10. IV 1789), Toomas (*Tomas*, 1811. ja 1816. a. hingeloendis *Thomas*; sünd. 20. III 1790), Tõnis (9. I—14. I 1793), Eed (sünd. 15. IV 1794) ja Kadri (sünd. 14. IV ja 8. V 1794. a. vahel, surnud kaheksa päeva vanuselt).⁵³ Peremees Jüri suri 1808. a., ja et tal ei olnud poegi, kes oleksid talu pidama hakanud, läks see vend Ado kätte. 1816. a. hingeloendis ongi Ado märgitud peremehena.⁵⁴ Kui aga temagi 19. mail 1821 suri, sai tema poeg Jaen, kes oli lastest kõige vanem, talutööde tegijaks. Jaen võttis endale 1806. a. naiseks Lepiku (*Leppiko*) Mihkli Jaani tütre Mare (*Marre*). Nende abielu oli tütarderikas: Reet (sünd. 8. VI 1808), Mare (sünd. 18. III 1811), Jüri (*Jurri*, sünd. 13. IV 1814), Riste (sünd. 21. IV 1817) ja Eed (sünd. 4. XII 1821). Lisaks neljale tütrele oli perekonnas niisiis vaid üks poeg, Jüri, kellest sai sugupuu jätkaja.⁵⁵ Tema näol on meil tegemist Juhan Smuuli vanaisaga.

Jüri abiellus 13. jaanuaril 1857. a. Väljalt pärit Ingel Muuliga.⁵⁶ Neil oli vähemalt viis tütart ja poeg Jüri (*Jurri*, sünd. 6. IV 1863),⁵⁷ kes on Juhan Smuuli isa. Ta oli kaks korda abielus ja tal oli täpselt

⁴⁹ RAKA, F 854, nim. 2, s.-ü. D II 1241, l. 8.

⁵⁰ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 6.

⁵¹ RAKA, F 310, nim. 1, s.-ü. 513; F 311, nim. 1, s.-ü. 89—93; F 1292, nim. 2, s.-ü. 1—3.

⁵² RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 334 : 7, l. 15 p.

⁵³ RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 334 : 7; l. 1 p. ja 3 p.; F 1292, nim. 2, s.-ü. 1—3.

⁵⁴ RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 334 : 18, l. 1 p.; s.-ü. 335 : 6, l. 3 p.

⁵⁵ RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 336 : 6, l. 4 p. ja 4; VPB, nr. 1760, l. 278 p.; RAKA, F 310, nim. 1, s.-ü. 513; F 311, nim. 1, s.-ü. 89—93; F 1292, nim. 2, s.-ü. 1—3.

⁵⁶ VPB, nr. 1750.

⁵⁷ RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 338 : 3, l. 4; s.-ü. 339 : 7, l. 72; VPB, nr. 1746; nr. 1761, l. 90; nr. 1762, l. 137 p. ja 138.

tosin last. Esimesest abielust Ingel Metsniiduga 1886. a. oli neid kuus: Mihkel (15. VII 1887 ukj. — 18. VIII 1953; elas esialgu Toomal, hiljem väikemaapidaja Haapsalu lähedal Pullapääl), Juula (5. I—22. III 1890), Ruudu (*Rudo*, 28. IV—20. VI 1891), Ingel (19. X 1892 ukj.—1970; elas Toomal ja tegi põllutööd), Riste (29. IX 1895 ukj.—1967; oli abielus Madis Tuulikuga); Jüri (*Jurri*, sünd. 19. I 1899 ukj.; lahkus Toomalt noorukesena, elas Tartus, Tallinnas, Venemaal, õppis Genfi ülikoolis, oli kirikuõpetaja Riias, kus elab praegugi).⁵⁸ Teist korda abiellus Jüri Smuul-Muul, nagu ta nimi sel ajal oli, 31. jaanuaril 1911. a. Ruudu Tuulikuga.⁵⁹ Ja sellestki abielust on sündinud kuus last: Salme (sünd. 27. XI 1911 ukj.; abielus Teevet, elab Saaremaal Orinõmme külas), Linda (sünd. 24. IV 1913 ukj.; abielus Veskimeister, elas 1974. aastani Toomal, nüüd Piiril), Liisa (sünd. 12. XII 1914 ukj.; pikemat aega elanud Kingisepas, praegu sealse piimakombinaadi ökonomist), Aliide (4. XI 1919 — 21. VI 1921), Johannes (18. II 1922—13. IV 1971) ja Armilde (2. X 1927—6. VIII 1964; õppis TRU-s ajalugu, oli «Vane-muise» kirjandusala juhataja).⁶⁰ Nagu näha, on Juhan Smuul registreeritud sünnikirjas Johannesena. Täpsuse mõttes võiks lisada sedagi, et ta sündis kell neli peale lõunat.

Juhan Smuuli isa sai oma pika elu jooksul kaua Tooma talu ohje hoida, selle maa pinda viljakandvaks muutes vaeva näha ja muresid tunda. Temast on olemas pilt ka kirjasõnas. See leidub ajalehes «Meie Maa» 1932. a., millal Koguväs käis T. Grünthal, et külast selle «400-aastase priiusejuubeli» puhul ülevaadet kirjutada. Esimene talu, kuhu ta sattus, oli Tooma, mille õues lastekarja keskel seisis uhkena ja sirgena peremees Jüri. Külalisele pakuti tare ees istet ja teda kostitati maitsva õllega. Järgnevas jutuaajamises said peremehe «soravas kõnes» elavaks «landraadid, parunid, pastorid, laevnikud, ametnikud, talunikud», esivanemad — kogu Koguva ajalugu. Ajakirjanikule jättis Tooma Jüri nii sügava mulje, et ta samasugusena hakkas ette kujutama eesti kunagisi vanemaid, kaasaegseid ministreid aga kutsus temalt õppima «takti ja auväärilikkust». Tooma Jüri iseloomustamiseks on veel kirjutatud: «Näojooned õiged ja teravad Silmadest paistab julgus, ausus, mehisus. Liigutused aeglased, rahulikud, rütmilised. Kõne väärikas ja iseteadev. Tekib mulje, nagu oleks mõni prints ennast talumeheks riietanud. Igatahes oleks sellel hallis kampsonis vanamehel põhjust palju enam uhkustada oma esivanematega, kui mõnel baltisaksa aadlivõsukesel.»⁶¹ Kui ära võtta romantilised kaunistused, jääb järele pilt asjalikust, tõsisest ja väärikast talumehest. Tooma Jüri suri 9. detsembril 1940. a. ja on maetud Muhu kalmistule.

Smuulide perekonnanimi figureerib eri aegadel ja eri dokumentides erineval kujul, nii et vahel isegi ühe ja sama inimese nime on ise kohtades isemoodi tarvitatud. Isiku identifitseerimine ainult perekonnanime järgi osutub tihti raskeks, sest tuleb ette ka ühesuguse eesnimiega Smuule, kusjuures ühe ja sama inimese eesnimigi on eri allikais kirjutatud erinevalt. 1782., 1811. ja 1816. a. hingeloendites on esitatud vaid talunimi. Esimest korda tuleb nimi ette 1826. a., mis ajast pärineb kaks revisjonilehte — üks omatehtud eestikeelne ja teine tavakohane saksakeelne. Eestikeelne loend on koostatud «sel 8^{mal} Meio kuu päwal

⁵⁸ VPB, nr. 1750; nr. 1762, l. 137 p., 138; nr. 1747.

⁵⁹ VPB, nr. 1751.

⁶⁰ VPB, nr. 1763, l. 70; nr. 1747. — Eluloolisi lisaandmeid Jüri Schmuuli järglaste kohta on toimetusele lahkesti hankinud Alvine Schmuul (kirjas 5. VII 1975) ja Mihkel Schmuuli tütre tütar Vesta Kirss (kirjas 18. VII 1975).

⁶¹ T. Grünthal, Vabaküla Koguva. «Meie Maa» 8. IX 1932, nr. 101.

1826». Saksakeelsele dokumendile on alla kirjutatud sama maikuu 28. päeval, ehkki ta «tiitlile» on märgitud kuupäevaks 3. juuni 1826. Ja juba neis esimeses kahes kirjapanekus on nimi eri kujul: eestikeelses saksapärase *Schmul* ja saksakeelses eestipärasem *Shmul*.⁶² Järgmistes hingeloendites valitseb nime märkimisel täielik juhuslikkus: 1834. a. hingeloendis on *Shmul*, 1850. a. *Schmul* ja 1858. a. *Schmuht*.⁶³ Tallinas, Muhu evangeeliumi luteri usu kiriku personaalraamatutes, mille esimest sissekandeaga küll teada pole, on nimi kahesugusel kujul: *Smuul* ja *Muul*.⁶⁴ 1883. a. senaator Manasseinile saadetud postiveokohustust puudutavates kirjades on ühtede Koguva meeste nimeks *Shmuul*, teiste omaks *Schmuht*,⁶⁵ kusjuures Juhan Smuuli isa nimi on seal *Shmuul*. XIX sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse Muhu kiriku meetrikaraamatutes on kirjaniku isa perekonnanimena antud aga hoopiski *Muul-Smuul* või *Smuul-Muul*.⁶⁶ 1914. a. kirjutati seesama nimi *Smuul*, sulgudesse aga lisati *Muul*.⁶⁷ Juhan Smuuli sünnisissekande juurde on ta isa perekonnanimena märgitud *Smuul*.⁶⁸ Kirjaniku esimesed teosed ilmusid *Schmuul*'i nime all, nagu kandis kogu perekond. 1954. a. võttis ta perekonnanimeks *Smuul*.

4

Juhan Smuuli emapoolsete esivanemate kõige vanem teada olev esindaja *Ad* (1753?—1813) on sündinud Päädlas. Tal ja ta naisel *Marel* oli neli last: *Laes* (sünd. 1784?), *Jaen* (sünd. 1790?), *Mare* (*Marre*, sünd. 1791?) ja *Ingel* (sünd. 1802?). Neist *Jaen* abiellus 1814. a. *Abbro Teffena t. Marre*'ga ja neil oli seitse last: *Andrus* (sünd. 1815), *Risti* (sünd. 1818), *Jaen* (sünd. 1821), *Mare* (*Marre*, sünd. 1824), *Ingel* (sünd. 1827), *Jüri* (*Jurry*, sünd. 1830) ja *Madis* (*Maddis*, sünd. 1833). Perekonnanimede andmisel on nad saanud nimeks *Peegel*. Poeg *Jaen* võttis 31. oktoobril 1843. a. naiseks 1825. a. sündinud *Kadri Maripuu*, kelle suguvõsa Muhus võib jälgida kuni 1768. aastani. Nende pere oli arvukas: lastest jätkus majja röömu ligi kaheks aastakümneks. 1845. a. sündis *Jüri* (*Jurry*), 1847 *Mare* (*Marre*), 1848 *Ingel*, 1850 *Kadri*, 1853 *Eed*, 1855 *Risti*, 1859 *Juula* (*Jula*), 1861 kaheaastaselt surnud *Ruudu* (*Rudo*), 1865 *Ruudu* (*Rudo*), 1867 *Mihkel*.⁶⁹ *Kadri* sünniajaks on märgitud 21. juuni 1850, abiellunud on ta kahekümneaastaselt, 11. oktoobril 1870. a. temast kolm aastat vanema *Jüri Tuulikuga*.⁷⁰ Noorpaaril ei olnud nähtavasti võimalust vanematekodus elada, mistõttu oldi *Männiku Jüri* talus, kust mindi edasi *Liiva lähedale Vallile*. Lapsi on sündinud mõlemal pool, nagu teab praegu elav poeg *Madis Tuulik*.⁷¹ *Ruudu Tuulik*, *Juhan Smuuli* ema, on sündinud *Männiku*

⁶² RAKA, F 1292, nim. 1, s.-ü. 84, l. 29 p. ja 32; F 1865, nim. 4, s.-ü. 336 : 6, l. 1, 5 ja 6.

⁶³ RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 337 : 6, l. 3 p.; s.-ü. 338 : 9, l. 3 p.; s.-ü. 339 : 7, l. 71 p.

⁶⁴ VPB, nr. 1760, l. 278 p.; nr. 1762, l. 137 p.

⁶⁵ RAKA, F 970, nim. 1, s.-ü. 35-a, l. 6 ja 11 p.

⁶⁶ VPB, nr. 1751 ja 1747.

⁶⁷ VPB, nr. 1747.

⁶⁸ VPB, nr. 1747. — Ka isa eesnime kirjutatakse eri dokumentides erineval kujul: *Jurri* ~ *Juri* ~ *Jürri* ~ *Jüri*. Tütar *Linda* teatel (4. VIII 1975) on isa oma nime kohapealsele traditsioonile vastavalt kasutanud *u*-lisena, kusjuures ta kirjutab seda kahe *r*-iga (*Jurri*). Siinses ülevaates on eesti keele üldtarvitusviisi arvestades kasutatud *Jüri*-kuju, samuti varasematel juhtudel, kui allikates leidub nime *u*-line kuju.

⁶⁹ RAKA, F 1292, nim. 2, s.-ü. 1—3; nim. 1, s.-ü. 77—81; F 1865, nim. 4, s.-ü. 332 : 4, 334 : 7, 335 : 5, 336 : 5, 337 : 5, 339 : 3.

⁷⁰ VPB, nr. 1746 ja 1750.

⁷¹ *Madis Tuuliku* suusõnaline teade 5. VIII 1973.

Jüri.⁷² Lapsi oli kokku kaksteist: Andrus (sünd. 1871), Jaen (sünd. 1874), Mihkel (sünd. 1875), Jüri (*Jurri*, sünd. 1877), Villem (sünd. 1880), Ruudu (*Rudo*, sünd. 1882), Aleksander (sünd. 1884), Madis (*Maddis*, sünd. 1886), Jaen (sünd. 1888), Mare (*Marre*, sünd. 1891), Kaarel (sünd. 1893), Priidu (*Prido*, sünd. 1896).⁷³ Jaeni nimi esineb kaks korda, aga see ei ole eksitus: kui Jaeni-nimeline laps suri, pandi see nimi uuesti teisele poisile. Nii oli kunagi ka Tooma Adol ja Ristel olnud kaks Kadri-nimelist tütar ja Kadri kaks Ruudu-nimelist õde. Tuulikute lapsed on elanud kõrge eani (üks poeg isegi 99-aastaseks), mõned aga surnud ka noorelt (Kaarli kaksikvend juba sündides), neli venda on jäänud Esimesse maailmasõtta.⁷⁴ Kadri Tuulik ise on surnud 30. septembril 1927. a. «seesmise haiguse» tagajärjel ja maetud Muhu kalmistule.⁷⁵

Kirjaniku õde Linda mäletab, et ta vanaema oli teokas naine, kelle käes kõik tööd laabusid. Ta kodus oma kodusaareskirjalisi rahvariideid, aga löi ka uusi mustreid ja tegi õmblustööd. Ehkki endal suur pere, aitas ta külarahvastki käsitöös.⁷⁶ Toomal elanud Kaarel Tuuliku naine Kadri Tuulik mäletab teda rahuliku, rõõmsa meelelaadiga inimesena. «Ema oli tragi ja andekas, oli kange käsitöötægija. Kui kuulis laulu, siis mängis kodus kohe harmooniumil välja.» ütleb tema kohta ta minia Kadri Tuulik. Ja lisab veel ühe olulise seiga: «Vanaema oli andekas muinasjuttude vestja.»⁷⁷

1911. a. küsis M. J. Eisen ajalehe kaudu teateid Kalevipoja-laulude kohta. Sama aasta 8. mail kirjutas Eisenile Kaarel Tuulik ja teatas, et ta kolme aasta eest kodus olles oma ema suust paar laulu üles kirjutanud, «millest teine natukene ka Kalevipojaga sugulane näib». Aga peale nende pidi ema teadma veel laule, mida oli lauldud tema kauges lapsepõlves «kiige all». Juttu on Kadri Tuulikust, kelle kohta poeg on juurde lisanud sünniaasta, neiupeelvenime ja selleaegse elukoha.⁷⁸

Kadri Tuuliku järglaste hulgas, küll teises põlves, leidub kirjanduslikke nimesid. Poja Mihkli poeg Arnold Tulik on kolmekümnendail aastail ja ka hiljem proovinud oma kirjanduslikku jõudu. Lendtäheana tõusis Juhan Smuul, tütar Ruudu poeg. Praegu tegutsevad aktiivselt eespool nimetatud Kaarel Tuuliku pojad Jüri ja Ülo Tuulik. Kadri Tuuliku neiupeelvenimi oli Peegel ja peres peetakse praegust žurnalistika-teadlast ning kirjanikku Juhan Peeglitki sugulaseks.

Juhan Smuuli ema Ruudu jõudis üheksandasse aastakümnesse. Ta suri 22. septembril 1969 ja on samuti maetud Muhu kalmistule.

5

1532. a. vabaduskirja andjail oli õigus, kui märkisid, et Ants «Väikesese väina ääres» elab. Koguva peresid piirab siiaamaani selle lahe vesi ja pered ise tungivad peaaegu et väina vette. Küla asub tuultele avatud Muhu loodeküljes, kuhu viib rannaäärne seitsme kilomeetri pikkune Piiri—Koguva tee, mis hargneb Kuivastu—Kingissepa magistraalilt. Koguva on tihedasti kokkusurutud sumbküla. Tema kolm-neli üksteisest läbipõimuvat ringikujulist tänavat väänlevad perede vahel, ühendades neid omavahel. Kaarjaid külatänavaid piiravad kõrged kiviaiad, millel on vanad paadid, meremeeste kaaslased, mis veedavad au-

⁷² VPB, nr. 1746.

⁷³ VPB, nr. 1746 ja 1747.

⁷⁴ Linda Schmuuli suusõnaline teade 5. VIII 1973.

⁷⁵ VPB, nr. 1758.

⁷⁶ Linda Schmuuli suusõnaline teade 5. VIII 1973.

⁷⁷ Kadri Tuuliku suusõnaline teade 5. VIII 1973; Salme Tuulik E. Priidelile 14. V 1974.

⁷⁸ K. Tuulik M. J. Eisenile 8, V 1911. KM KO, F 25, M 15 : 43.

väärselt siin oma viimaseid päevi. Laiad väravad viivad avaratesse õuedesse, mida piiravad kapitaalsed rookatusega ehitised. Möödunu on külas nii domineeriv, et jääb mulje, nagu oleks tegemist vabaõhumuuseumiga. Smuuli sünniküla on saarte omasuguste külade hulgas nii silmatorkavate minevikuväärtustega, et see kui haruldus 1968. aastast alates etnograafilis-maastikulise kaitseala ja 1973. aastast arhitektuurimälestise moodustab.

Kipub tulema soov paralleelide otsimiseks Juhan Smuuli Sõgedate küla ja Koguva vahel. «Iga pere näeb välja nagu kindlus. Seal, kus vanal ajal oli palju mehi, on ümber talude tõmmatud mehekõrgune, alt nelja jala paksune kiviaed Kõik majad, välja arvatud sepapajad, viljakuivatid ja uus mörrakuur, on rookatusega.» See kehtib hästi Koguva kohta. «Kirju Sõgedate külast» appi võttes võib anda isegi Koguva geograafia. See on väinaäärne küla, mida piiravad tuulikud. Uhes küljes on «kiviaedadest ruutudeks jaotatud kruusased põldud» ja tohtu kadakaväli, mida aruks kutsutakse. Lamedal kruusaseljandikul ei kasva aga kadakaski. Seda saare paljast lagipead, endist merepõhja, katavad hallid rändrahnud. Läänes jõuab väin otse küla külje alla. «Viimaste merepoolsete perede juures kerkib vesi tõusu ajal väravateni ja tuleb vahel õue. Siin on paadisadam: vaiatornid, veidi merepoole — kummulikeeratud paadid-invaliidid; edasi — otse vee ääres — mustad, heledate ja suurte numbritega väiksemad ja suuremad aerupaadid.» Lõunaküljes on kitsas, «rannajoone suure S-i kuju järelejoonistav mets».⁷⁹

«Väikese väina ääres» olev Antsu elukoht ei või olla muud kui Koguva küla eelkäija, mida ka 1565. a. mainitakse. 1645. a. hingeloendis nimetatakse selle küla Antsu järglasi. Järgnevalt võib rääkida kauris gooti kirjas dokumendist, mis pärineb 1674. aastast. Sellega on riigikantslerihärra Magnus de la Gardie Stokholmis 27. mail 1674. a. andnud käsu, et Muhu mõisad nende juurde kuuluvate talupoegadega antaks üle kindralihärra feldmarssalleitnant Otto Wilhelm Königs-marckile. Seejärel on ära toodud selleks koostatud üksikasjalik elusa ja eluta inventari nimekiri. Käesoleva ülevaate seisukohalt on see tähtis sellepärast, et siin on esitatud napid andmed ka Koguva kohta. Koguva peremeestena on seal ära toodud kõigepealt Andrus, Jürgen ja Käsper, kolme pere esindajad, kes kõik on elanud ühesugust *Wabbanicke* nime kandvates eri taludes ning kasutanud kahe ja poole adrama suurust maad. *Wabbanicke* nimi on tulnud ilmselt talupoegade vaba seisundi märkimisest (peremeeste järele ongi märgitud *Freybaueren* — vabatalupojad). Peale nende kolme on Koguva all kirja pandud veel neli nime, kolmel pool adramaad valdust, ühel veerand.⁸⁰

Smuulidest rääkides on opereeritud ikka kaheksa perega, kes on elanud Andruse, Hansu, Jürna, Käsperi, Tooma, Tõnise, Vanatoa ja Välja talus. Kolmest *Wabbanicke* perest on kaheksa lõplikult välja kujunenud XIX sajandil. Talud on igaüks saanud ka oma nime, sest senist ühist nime ei olnud nii paljude talude eraldamiseks enam otsustavaks tarvitada. *Wabbanicke* esineb aga reliktna veel XIX sajandil, kui Andruse, Hansu, Jürna, Käsperi, Tooma, Tõnise, Vanatoa ja Välja nimed dokumentides juba ametlikult tarvitusel olid. Nimelt on Muhu evangeeliumi luteri usu kiriku personaalraamatus Tõnise juurde märgitud *Wabanicko-a* ja Tooma juurde *Wabanicko-b* või esinevad nad nii nagu hingeloendites ilma *Toomata* lihtsalt ka *Wabbaniko a* ja *Wabaniko b* all.⁸¹

⁷⁹ J. Smuul, Kirjad Sõgedate külast, lk. 19—20.

⁸⁰ RAKA, F 854, nim. 2, s.-ü. D II 1241, l. 1 ja 8 (vt. tahvlid XXXIII ja XXXIV).

⁸¹ VPB, nr. 1762, l. 134—143; RAKA, F 1865, nim. 4, s.-ü. 337:6, l. 3 p.

Oma vabadusega erines Koguva talupoeg eesti tüüptalupojast, kelle iga õiguslik ja majanduslik samm olenes mõisniku keelust ja käsust. Esialgne «kostitus» ja muud võimalikud kohustused ning pärsine postivedu võisid olla küll koormavad, kuid vabaduskiri, mis Smuulidel oli ette näidata, hoidis ära nende sattumise pärisorjuslikku sõltuvusse. Juhan Smuul on märkinud oma eluloovisandis, et Koguva monumentaalsuse on põhjustanud Smuulide vaba seisund, mille neile andis 1532. a. vabaduskiri.⁸² Selles näib tal õigus olevat. Aga veelgi rohkem selle mõjusid arvab ta leidvat inimeste iseloomust. Smuul arutab: «Möödunud sajandil oli Smuule ümbruskonna külades kutsutud sõgedateks (raskesti tõlgitav sõna, mis sisaldab ülbust, kangekaelsust, rikkusega seotud enesekindlust ega anna just head hinnangut nende mõistusele). Tõepoolest, Smuulid olid omal ajal rikkamad kui teised külad: meri oli neile lahti. Nad olid arvatavasti ülbemad — ma mäletan seda lapsepõlvest.» Aga needsamad inimesed säilitasid kõigest hoolimata «rannakülade inimeste parimad iseloomulikumat jooned: külalislahkuse, mis ei pretendeeri vastutasule, mille isaks on meri ja mis sisemaal sageli jäljetult kaob; kareda abivalmiduse; riskimisjulguse ja teatava annuse hulkurirahutust».

Smuulide ajalugu on Koguva ajalugu, aga samuti on Koguva ajalugu ka Smuulide ajalugu. Koguvat ja Smuule tuleb koos vaadelda, sest nende minevik kattub, nad on üks ja sama. Sellisel ajaloolisel taustal mõistame paremini ka värsiridu lühipoemist «Kuidas Koguva küla käis punavooris»:

Nad hindavad ennast ja mõtlevad nii:
senikaua, kui merel on tuuli,
senikaua, kui Väikeses väinas on vett,
saavad elama Koguvast Schmuulid.

6

Koguvasse suunduv tee tuleb otsejoones Tooma avarasse õueväravasse ja hargneb siin kaheks, tehes ringi ümber Smuuli kodutalu. 19. mail 1972. a. avati talus, kus rahvakirjanik sündis ja kasvas, Juhan Smuuli muuseum. Värava kõrvale kiviaiale paigutatud kirjaniku bareljeefiga mälestuskivi (skulptor M. Varik) avati 17. veebruaril 1972.

Nagu selgus, ei ole Tooma alati kandnud seda nime. Varem on olnud ta põhinimeks eespool mainitud *Wabbanicke* kujust tuletatud variandid, millele on enamikul juhtumel lisatud aga juba ka *Tooma*. 1782. a. hingeloendis on märgitud *Wabaniko Toma*, 1811. a. samuti *Wabbanicko Thoma*, 1816. a. lihtsalt *Wabbaniko-b*, 1826. a. *Wabanikok^b ehk Toma*, 1834. a. *Wabbanikob*, 1850. ja 1858. a. *Wabbanikko (Thoma)*.⁸³ Kirjaniku isapoolsed esivanemad on kõik olnud Toomaga seotud kogu oma elu läbi: nad on Toomal sündinud, Toomal kasvanud, Toomale naise toonud, Toomal lapsed üles kasvatanud ning Toomalt pärast kõige lõppemist oma viimsele puhkepaigale läinud. Eluring on sugupõlviti teada olnud, eelnev põlv on järgnevale maa ja mere kätte mõõtnud ja toimingud ära näidanud. Postivedu on olnud kaua aega nende ülesannetes niisama kindel kui igal kevadel põlluleminek.

Tooma ajalugu seostub Koguva ajalooa, sest Tooma Smuulid kuuluvad Koguva põliste Smuulide hulka. Nad on samuti kui kõik Smuulid kaasa teinud küla sündmusterikka elu. Smuulide ja Koguva sündmuse kirjeldades on kõne all olnud ka selle pere inimesed.

⁸² J. Smuul, Autobiograafia. «Sirp ja Vasar» 18. II 1972, nr. 7.

⁸³ RAKA, F 1865, nim. 1, s.-ü. 334:7, l. 15 p.; nim. 4, s.-ü. 334:18, l. 1 p.; s.-ü. 335:6, l. 3 p.; s.-ü. 336:6, l. 4 p.; F 1292, nim. 1, s.-ü. 84, l. 28 p.; F 1865, nim. 4, s.-ü. 337:6, l. 3 p.; s.-ü. 338:9, l. 2 p.; s.-ü. 339:7, l. 71 p.

1914. aasta kreposteerimisakt⁸⁴ määras kindlaks Tooma maakasutuse. Hektarite järgi oli talul suurust küllaltki palju, põllumaad aga vähe. Maajaotuse alusel on Tooma iseloomustus järgmine: maad kokku 65,01 tiinu (ca 71 ha), sellest põldu 11,8 ja heinamaad 16,69 tiinu. Suur oli karjamaa — 32,59 tiinu. Mõned tiinud olid hoonete all või päris kõlbmatud. Kulus ära kogu kirjaniku isa elu, et kätetööga muuta põlluks viis hektarit maad.

Tooma oli alati rahvarohke, sest peale oma pere elas siin veel sugulasi, nii üksikinimesi kui ka perekondi. Juhan Smuuli isa Jüri oli veel noor, kui ta isa 1876. a. suri, mistõttu esialgu hoolitses talu eest majas elav Madis Muul.⁸⁵ Nime järgi on temagi pererahva sugulane. Aga kuidas? Läheme tagasi XVIII sajandi lõppu. 29. märtsil 1790. a. on sündinud Tooma-nimeline mees, kes oli Juhan Smuuli vanavanaisa Jaeni vend. Sel Toomal oli kolm poega ja kaks tütart, neist poeg Toomas sündinud 1817. a.⁸⁶ Toomas võttis endale neli aastat noorema naise, kelle ta Toomale tõi. 1858. a. sündis neil poeg Madis⁸⁷, kes hoolitseski nüüd Tooma talu eest. Ta oli Jürist viis aastat vanem, aga see väike vanusevahe osutus küllaltki oluliseks, sest Jüri oli oma isa surma ajal alaealine, Madis aga juba valmis töömees. Hiljem kulges nende elu Toomal paralleelselt: ainult aasta oli vahet nende abiellumisel (Madis abiellus 1885., Jüri 1886. a.) ja lapsedki olid ühealised. Madise lastepere oli järgmine: Jüri (*Jurri*, sünd. 1888), Ingel (sünd. 1890), Madis (sünd. 1893), Jaen (sünd. 1896), Mare (*Marre*, sünd. 1898) ja Kadri (sünd. 1901).⁸⁸ Kõik elasid Toomal nagu üks pere, tehes koos tööd ja süües ühes lauas. Alles hilisemal ajal oli Madis Muuli pere omaette leivas. Tema kõige noorem tütar Kadri oli Toomal mitu aastat suiliseks. Toomalt lahkus ta 1922. a.⁸⁹ Paar aastat hiljem, 1924. a., läks ta mehele Tooma perenaise Ruudu vennale Kaarel Tuulikule.⁹⁰ Nad peatusid mitmel pool, kuni lõpuks sai nende elukohaks Abruka. Kadri ja Kaarel Tuuliku lapsed, nende hulgas kirjanikud Jüri ja Ülo Tuulik, ema ja isa poolt Juhan Smuuli sugulased, võivad Toomat samuti oma esivanemate koduks pidada. Sellega osutub Tooma kirjanduslikult rikkaks ja ainulaadseks koduks.

Koguva ja Smuulide ajalugu ulatub nüüd tagasi juba ligi 450 aasta kaugusesse minevikku. Siinses käsitluses on sellest vaatluse all olnud peaaegu 400-aastane ajalõik. Harva on küll saadud siin kellegi Smuuli iseloomustamiseks öelda midagi konkreetsemat. Kuid käesolevas polegi jõutud Smuulide kohta kõike võimalikku välja selgitada. Kindlasti saab ka siin esiletoodut veel täiendada ja täpsustada, kui tulevad päeva-valgele uued dokumendid.

Juhan Smuul ise on oma sugulasi iseloomustanud väga erinevate natuuridena, kelle osa ei võinud temagi kujunemisel olemata olla. Igatahes on kirjanik, üks Smuulidest, mõeldes oma külale ja sugulastele, kelle mälestustes ja tegudes möödunu vastu kajas, tunnistanud: «... oma sünniküla valisin õnnestunult.»⁹¹

⁸⁴ Asub Juhan Smuuli muuseumis Koguväs.

⁸⁵ VPB, nr. 1761, l. 90; Kadri Tuuliku suusõnaline teade 5. VIII 1973.

⁸⁶ RAKA, F 1292, nim. 1, s.-ü. 84, l. 29 p. ja 30.

⁸⁷ VPB, nr. 1746.

⁸⁸ VPB, nr. 1750 ja 1747.

⁸⁹ Kadri Tuuliku suusõnaline teade 5. VIII 1973; Salme Tuulik E. Priidelile 14. V 1974.

⁹⁰ VPB, nr. 1752.

⁹¹ J. S m u u l, Autobiograafia.

Keelenõuanne Tallinnas

Eeskätt toote- ja asutusenimetuste ainel

TIHU ERELT

Kunagi pole välja kuulutatud, et Tallinnas kuskilt keeleabi saab. Ometi on Keele ja Kirjanduse Instituudis juba Tartu ajast peale olnud traditsiooniks, et hättajäänutele ära ei õelda. Nii oli see aastaid sõnaraamatute sektoris, kus nõu andsid E. Nurm, M. Kindlam, E. Raiet ja R. Kull, nii on ka praeguses terminoloogia- ja õigekeelsussektoris.

Instituut ei ole Tallinnas ainuke koht, kuhu keeleküsimumustega võib pöörduda ja ongi pöördutud. Usna suur nõuandekoormus lasub ETA-l ning Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseksioonil või õieti mõlemal koos, sest nii ühel kui ka teisel juhul on peamine vastaja sama isik. Sageli heliseb telefon «Keele ja Kirjanduse» toimetuses, kust samuti keelenõu küsitakse. Osa koormust langeb nüüd juba ka «Eesti nõukogude entsüklopeedia» keeleteoimetajatele. Siinne kirjutis tahab ülevaadet anda küll üksnes KKI keelekonsultatsioonist, kuid et küsimused langevad laadilt sageli ühte ja ka mainitud nõuandepunktid tegutsevad suurel määral kooskõlas ega kujuta endast luige, haugi ja vähi taolisi rivaale, siis peaks kirjutis oma konkreetse osaga esindama kogu Tallinna eesti keelenõuannet. Ülevaade on koostatud päevikute põhjal, mida sektoris hakati regulaarselt pidama 1966. a. Nõuanne ise sai alguse juba 1947. aastal.¹ Päeviku sisu on saanud hõlpsasti ülevaadatavaks sälkkartoteegi abil.

Kes on küsijad? Kuidas nad küsivad?

Kes on olnud küsijad viimase kümmekonna aasta jooksul ning mistarvis nad on abi otsinud? Kindlasti on nad inimesed, kes keelt väärtuseks peavad. Seetõttu valmistab iga päring keelekorraldajale heameelt; kui allpool on mõnd sagedat küsijat nimetatud, siis on see mõeldud tunnustusavaldusena. Sest kahtlused vaevavad seda, kes sõna ja tarindi väärtust tunneb ning kes tahab oma mõtteid ka omade sõnadega kirja panna.

On loomulik, et kõige rohkem tuleb õigekeelsuslaselt nõu küsida neil, kel enesel on igapäevaseks tööks keele kordaseadmine. Meie kõige tavalisemaid kliente on kirjastuste — «Eesti Raamatu» ja «Valguse» — toimetajad, eriti aga ENE töötajad. «Kunstist» küsitakse harva. Helistavad kõigi Tallinna ajalehtede ja ajakirjade töötajad, natuke on kaugemaltki küsijaid. Teistest sagedamini tuleb vastata «Rahva Häälele», «Nõukogude Eesti Tervishoiule» ning «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistele». Tihtipeale on konsultatsiooni vaja ETA-l, Eesti Raadiol ja Eesti Televisioonil.

Sageli paluvad nõu raskusest ülesaamiseks Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse tõlkesektori töötajad. Harvad pole kõned Ülemnõukogu Presiidiumist, Riiklikust Plaanikomiteest ja Statistika Keskvalitsusest.

¹ Sektori algusaastate keelenõuande kohta vt.: E. Nurm, Keelelisi nõuandeid. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 4, lk. 323 jj.

Aastaid on keelenõu küsivate asutuste hulgas olnud Eesti Vabariiklik Metroloogia- ja Standardiseerimiskeskus (või mis nimetust ta parajasti on kandnud). Ministeeriumidest paistab sõna hinda tuntavat kõige enam liha- ja piimatööstuse omas, aga palju maha ei jää ka Toiduainete Tööstuse Ministeerium, Kergetööstuse Ministeerium (eriti selle konstrueerimisbüroo), Põllumajanduse Ministeerium (eriti informatsioonivalitsus), Haridusministeerium ja Sideministeerium. Keeleerksate töötajate poolest on meelde jäänud Kalamajanduse Valitsus. Tihti on hakatud helistama kaubamajast, kus silte ja hinnalipikuid loevad tuhanded inimesed. Terminite kohendamisel vajatakse tihtipeale abi projekteerimisinstituutides. Kirjavarasäillatest on tavalisi meie poole pöördujaid Kreutzwaldi ja meie oma akadeemia raamatukogu. Konsulteerida soovivad ka teadusasutuste töötajad. Küllalt sageli jäävad keele üle mõtlema TPI õppejõud ja üliõpilased. Teistes kõrgemates õppeasutustes pole keelehätta nähtavasti jäädud. Erinevalt vene õigekeelsuslastest oleme täheldanud, et kirjanikud keelenõu ei vaja: instituudi poole pöördunud eesti kirjanike üleslugemiseks on ühe käe sõrmedest küll ja küll. Pole muidugi paha, kui kirjanikud oma igapäevast töövahendit nii täiuslikult valdavad. Teistsugused suhted kui vene keele hooldajail on meil ka üldhariduskoolidega: õpetajad, lastevanemad ja õpilased vajavad meid haruharva, ja kui, siis mõnele teravaks läinud vaidlusele lõpu tegemiseks. Just õpetajate küsimusi ootaks rohkem, aga kahjuks olevat meil kehvavõitu maine: me lubavat niikui nii ja teisiti, õiget vastust ei saavat ikka kätte. Soodsam on side Vabariikliku Opetajate Täiendusinstituudiga.

Mitmel asutusel on oma kroonilised keelehädad. Nii küsib filharmonia võõrnimede kirjutamist, perekonnaseisubüroo eesnimede käänamist ning eesti nimede vene keelde transkribeerimist. Muude asutuste ja ettevõtete puhul on tüüpilised järgmised juhtumid: kooskõlastatakse uut asutuse või käitise nimetust; revideeritakse allüksuste nimetusi; on vaja nõu uue toote nimetamiseks; annab tunda kutse- ja ametinimetuste korrastamatus. Jäädakse hätta veel eesti nimede käänamisega, võõrsõnade õigekirjaga, mõne sõna panemisega vene keelest eesti keelde. Tehnikatermineid küsitakse käitistest silmatorkavalt vähe.

Päris juhuslike abivajajate soovid on kirjumast kirjumad, ulatudes tõelistest keeleprobleemidest kuni hümni teksti otsimiseni, pulmakõne tellimiseni või halearmsa pühendusluuletuse «redigeerimiseni». Oodatakse vastust küsimusele, mitu sõna on eesti keeles või millise keele grammatika on maailmas kõige raskem. Arvatakse, et oleme just need õiged üles lugema, kes Vene valitsejatest olid tsaarid, kes keisrid, või jutustama legendi sellest, kuidas haned Rooma linna ära päästsid. Mõni küsija ei olegi küsija, vaid soovib hoopis tutvustada oma keelisi põhimõtteid.

Enamasti on küsimused uued, värsked, ootamatud. Korduvaid on ainult mõni protsent. Mõned pärimised käivad üle lainetena, nagu 1970. ja 1971. a. konstruktsioonidokumentatsiooni terminite, 1973. ja 1974. a. haldusdokumentatsiooni kohta.

Telefonijutt võib kulgeda õige mitmeti. See võib olla ühine rahu-meelne arutamine ning hea keelilise lahenduse otsimine, ent ka ühepoolne äge kriitika kas üldse keelekorraldajate või vähemalt vastaja aadressil. Mis teha, kui keelilised tõekspidamised kokku ei lange ning vastaja annab teise vastuse, kui temalt oodatakse, või ei anna üldse ühest vastust. Seletab kummagi keelendi erinevat rakendust ning soovib ise valida selle järgi, mida parajasti väljendada tahetakse. Või ütleb, et mõlemad keelendid sobivad, kasutagu küsija kumba tahes. Pahatihti järgneb seepeale: «Aga kumb on siiski õigem?» Keskmine

eesti keeletarvitaja on kahjuks jäik. Ta ei taha mõista, et keeles on suuri valdkondi, kus ei ole otstarbekas üheselt normida. Sama keelend võib olla kord suure, kord väikese tähega, kord kokku, kord lahku kirjutatud. Tolerantne normimine jätab vormierinevused sisu teenistusse, kuna rangelt ühene pakub küll näilise korra mõnu, kuid paneb töllesama sisu tarvis otsima uusi keelelisi vahendeid ja vahendikesi. Normimises tähendab see, et arvatavast «selgest» reeglist sünnib kümneid segaseid alareegleid.

Küsimuste vormgi on vahelduv. Võtame ühe harilikuma: *k a s s õ n a x* tohib tarvitada? See on tüüpavang, kust hargnevad juba kümned eri käigud. Arutame mõned läbi.

1. Kas *holalauljat* tohib tarvitada?

Küsija on kuulnud uudissõna, tal on tahtmine seda kasutada, ent ilma asjatundja õnnistusega ei sõanda. Meilt on päritud näiteks, kuidas suhtume sõnadesse *aimekirjandus, eirama, evitama, heitmed, holalaulja, informiin, madelauto, meede, meerik, mültuma, olme, taidlus, tarnima, teadur, teismeline, turvavöö, türp, velmama*. Muide, suhtumist uudissõnade tulva avajasse *koolieelikusse* pole pärast 1967. aastat päritud. Meie omakorda uurime vastu, missugune on kaastekst, kuhu sõna pannakse, sest parimatki sõna ei tohi vääralt kasutada. Näiteks *evitama* on hea ja tarvilik sõna, aga mitte *juurutama* koha peal. Päritakse, kas on küllalt õnnestunud ja kasutusküpsed uudisterminid *päring* ja *teek* (informatsiooni alal), (*linnu* -vm.) *pudemed* (lihatööstuses 'subproduktid'), *taribeton* (ehituses), *suubla* (hüdroloogias), *vasa* (raadiotehnikas 'saate-vastuvõtuseade') ja paljud teised. Sõna ei tarvitse olla uus, ta võib olla vaid vähe kasutatud, nagu *haalima* (võrku) või *suiduma* (geoloogitermin).

Holalauljat aga tohib kasutada muidugi, kui vaid ise ollakse selgusel, mida see sõna just tähendab.

2. Kas sõna *teostama* tohib tarvitada?

Küsiljal on teada, et sõna on mingil põhjusel arvustatud, ning ta pärib, kas seda peab üldse vältima. Need sõnad on keelekirjutiste tuntud tegelased: *teostama, läbi viima, protsess, praktikas, teenistus, tehnika, (baranka-, vorst-, makaron-) tooted*, aga samuti *parendama, vaksal, (puhke)majandus*. Vastus: keelest ei pea need sõnad kaduma, neid peab kasutama üksnes õigel kohal nagu kõiki teisi sõnu.

3. Kas *laborit* tohib tarvitada?

Kahtluse all on sõna sobivus kirjakeelde. Küsija kuuleb ja kasutab ise igapäevases kõnes lühendisi *labor, buss, nael* 'naelsterling', *info* (*infokandja, infotalitus*); *partorg, komsorg, sansõlm, medpunkt, vetpunkt, genplaan*. Ent kas need sõnad sünnivad ka paberile panna? Esimesed küll, loetelu tagumine pool semikoolonist alates peab aga jääma kõnekeelde ja parem sinnagi mitte. Sedavõrd võõrad on eesti keelele säärased koondsõnad.

Kirjakeelde kuuluvus seatakse kahtluse alla teistelgi põhjustel: *köösneritööd* peetakse vananenud sõnaks, *rupsikut* antvärgikeelseks, *avalik käimla* riivavat esteetilisi tundmusi, *vallasema* eetilisi tõekspidamisi, *mistõttu* ja *seepärast* tahetakse teoreetitsevalt korda sättida (liitumine omastavaliseks muuta). Ei ole vahest õige sõna *trumminuigi*, sest miks muidu vene-eesti sõnaraamat annab *колотушка* vasteks ainult *kurika*? Ometi hakkab kurikaga trummilöömine vastu küsijalegi.

4. Kas sõna *poonel* tohib tarvitada?

Küsija on jäänud kõhklema tuletise ees, mida ta 1960. a. õigekeelsussõnaraamatust ei leia. Küsitud sõnad on enamasti tuletuslikult korras: *nuumikla*, *leiundus*, *lihandus*, *mündindus*, *laekum* '(kassasse) laekunud summa', *vajum*, *prussik* 'peenpruss', *mullasus*, *parasiitlus* (kuigi sõnastikus üksnes *parasitism*), *valjuhääldi*, *niiduk*, *poonel*, *ekse*, *kaasama* '(kohtuprotsessisse) kaasa tõmbama', *kombainima* 'kombainiga koristama', *osanema* 'osaks langema, osaks saama', *postitama* 'posti panema', *prahistama* 'prahti kuhugi maha jätma, prahiga reostama, näit. parki või metsa', *puudama* (kedagi või midagi) '(kellegi või millegi järele) puudust tundma'. Peaküsimuseks saab jällegi tuletise tähenduslikult täpne rakendamine.

Juhtub ka ületuletamist. Vähemalt ei oska ma lugu pidada tuletistest *selvendus* (s. t. *selve*), *taarala* (taarapunkt), *turvel* (ohutusrihmad, turvavöö), *õppuma* (õpitavat omandama), *pardeldama* (habet ajama, raseerima).

5. Kas sõna *trenažöör* tohib tarvitada?

Küsija on leidnud tundmatu võõrsõna ning kahtleb, kas see on õigesti kirja pandud või kas on olemas sobiv eesti vaste. Vahel on kõik korras: *akulturatsioon*, *antresool*, *endeem*, *faktoloogiline*, *foonika*, *methemoglobiin*, *mokik*, *motell* (seda küsiti kuuekümnendate aastate lõpus), *museoloogia*, *nitrosoühendid*, *projektiivne*, *simulaator*, *tehnieerima*, *telefoniseerima*. Juhtub aga ka, et tuleb õigekirja või moodustust parandada: *antablement* → *antablemaan* (prantsuse *entablement*), *heritaablus* → *hereditaarsus*, *karting* → *kart*, *kardisõit*, *kord* → *koort* 'tugev niit, millest valmistatakse koortriiet ja koortnööri', *teplofitseerima* → *termofitseerima*, *transportaabel* → *transporditav*. On pakkuda eestilisi vasteid: *kreen* = *külgakalle*, *lodža* = *taandrõdu*, *žalusii* = *ribakardin*, tehnikas *ribakatik*, *trenažöör* = *treeninguseade*. Vene *naü* on eesti keeli *osatäht* või *osamaks*, mitte mingi *pai*.

6. Kas sõna *õnnekägu* tohib tarvitada?

Küsijat huvitab loetud või enda moodustatud temale ootamatu liitsõna. Iga eestlane produtseerib liitsõnu väga lihtsalt ning kombinatsioonide hulk on siin praktiliselt lõpmatu: jätkub nii põhi- kui ka täiendsõnu. Muidugi on võimalikud *õnnekägu* ja *õnnepõrsas*, niisamuti *filmiprodutsent*, *heitõhk*, *kodumasin*, *käsitsiõmblus*, *lasteportree*, *mõistulaulik*, *pihustusmeetod*, *poolpopulaarne*, *sisetundehäl*, *sukelpump*, *suruklots*, *teadlaskaader*, *toidukõlblik*, *turustusosakond*, *veeliiklus*. Mis sellest, et neid ning lõpmata paljusid teisi tarvilikke sõnu õigekeelsussõnaraamat ei jõua esitada. Märgist mööda on aga läinud kontaminatsioonid *põhimäärustik* (on olemas *määrustik* ja *põhimäärus*) ning *seedehaigused* (on olemas *seedeelundite haigused* ja *seede-häired*). *Kursuseprojekteerimine* tuleb sõnastada selgemaks — *kursuseprojekti koostamine*.

7. Kas tähenduses 'lilli kunstipäraselt seadma, arranžeerima' tohib tarvitada sõna *neostama*?

See on kõige täpsemalt sõnastatud küsimus ega kutsu esile meiepoolseid küsimusi. Jah, selles tähenduses sobib *neostama*, *kahjuri* vastandina võib küll olla *kasur*, kutsemeisterlikkuse võistluse võitjaid võib nimetada *meistertööliseks*, *tehiolud* on õigusteaduse terminina kasutusel. 1960.—1970-ndate aastate arhitektuuri mõttes *kaasaegset arhitektuuri* ei soovita, sobivam on *nüüdisarhitektuur*.

Hargnemisvõimalusi on väga palju, ent ühe küsimisvormi illustreerimiseks piisab.

Mõni sõna ka vastajatest

Alustagem kõrvutuseks hoopis naaberrahvastest.

Moskvas töötab keelenõuandla («Служба языка») NSVL TA Vene Keele Instituudis üle kümne aasta ning on laialt tuntud. Kõik küsimused registreeritakse ning, nagu ongi ootuspärane, selle materjali kasutavad ära keelekultuurisektori töötajad. Telefonitsi keelenõu jagatakse ka Leningradis — NSVL TA Keeleteaduse Instituudi Leningradi osakonnas. Keeleravi võimalus («скорая лингвистическая») kuulutati «Pravdas» ja Leningradi ajalehtedes välja jaanuaris 1968. Sealsedki küsimused võimaldavad keelekorraldajail välja selgitada vene ortograafia, ortoeepia, sõnamoodustuse ja semantika tüüpilisi raskusi, juhivad tähelepanu lünkadele vene keele õpetuses ning propagandas, näitavad keeletarvitajate suhtumist mitmesugustesse keelenähtustesse. Vene keele hooldajad kurdavad sõnaraamatute ja keelekäsiraamatute vähesuse üle. Ometi on neil olemas suured ja väikesed seletussõnaraamatud, etümoloogiasõnaraamat, ortograafiasõnaraamat, teatmik «Kokku või lahtu», K. Gorbatsjevitsi «Vene kirjakeele normide muutmine», teatmik «Vene kirjakeele sõnatarvitusraskused ja normivariandid», «Kohanimele entsüklopeediline sõnaraamat», ajakirja «Russkaja Retš» keelehooldematerjalid, varsti ilmuva teatmiku «Vene keele grammatiline õigsus» käsikiri jm.²

Eesti keele hooldaja peab siin vaid ohkama: ega küll küllale muidugi liiga tee.

Soomes on nõuanded Soome Akadeemia keeleteoimkonna keelenõuandla hooleks. Aastas vastatakse telefoni teel umb. 10 000 pärimisele. See on juba aastaid olnud magister Paula Vuorela igapäevane töö.³ Telefoninumber ja kellaajad on teadagi ametlikult välja kuulutatud.

Missugune on keelenõuande järg meil? Keelenõuandlat ametlikult ei ole. Tegelikult kasutatav telefon on üks kahe suure sektori relee-telefonidest, liin on kokku umbes 40 töötaja käsutuses, nii et harilikult kinni. Nõu antakse toas, kus töötab kuus inimest. Loomulikult on nii telefonikõnede kui ka palgest palgesse nõuandmise ajal häiritud kõigi töö. Kuni käesoleva aastani vastasid kaks-kolm inimest, kes parajasti juhtus, jättes oma töö korraks kõrvale. 1975. a. veebruaris jagati vastamise kohustus nelja töötaja vahel, kusjuures igaüks sai kindla aja — seega seati sisse keelenõuande korrapidamine. Telefoni- ja ruumikit-sikusest pole veel üle saadud. See pole aga sugugi kõrvalprobleem. Nõuannete hulk on ikka tunduvalt väiksem kui tegelik vajadus keeleabi järele, karta on, et kannatab kvaliteetki.

Mis kasu oleme endi arvates siiski toonud, seda tahaks allpool mõne aktualiteedi kaudu tutvustada. Toon näiteks kaks suurt reaali valdkonda.

² Keelenõuandest Moskvas ja Leningradis vt.: «Русская речь» 1974, nr. 3, lk. 80 jj. Mainitud raamatute originaalraalkirjad: Слитно или раздельно. Словарь-справочник. Сост. Б. З. Букчина, Л. П. Калакуцкая, Л. К. Чельцова. Москва, 1972; К. С. Горбачевич, Изменение норм русского литературного языка. Ленинград, 1971; Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка. Словарь-справочник. Ред. К. С. Горбачевич. Ленинград, 1973; Энциклопедический словарь географических названий. Ред. С. В. Калесник. Москва, 1973; Грамматическая правильность русской речи. Словарь грамматических вариантов (кäsikiri).

³ P. Vuorela, Kielitoimiston työmaalta. «Virittäjä» 1972, nr. 4, lk. 487 jj.

Name der Gefinlich- Stellen nach der Nummer der letzten Revision vom Jahre 1816.		Dem angenommenen Familien-Namen der einzelnen Famili- en und deren Nummern.	Männliches Geschlecht.	Bei der letzten Revisi- on defuncten Sind und sind nach derselben hinzugetre- ten.	Hieron sind abge- gangen.	Gegen- wärtig vor- handen.
Nummer und Name.	Nummer und Name.	Gemeinder-Mitglieder.	Alter.	Wann heimlich und wohin.	Alter.	
3, Hobsamara als Tomal.	1, Shmul.	Adel, Tomad Sefu	73.	1821, j. j. h. b. u. s.		
	2, Shmul.	Jaan, Ades 1. Sefu Jarry, Sefu 2. Sefu	32. 1.	1822, j. j. h. b. u. s.	11.	
	3, Shmul.	Tomad, Ades 2. Sefu Michael, Sefu 1. Sefu Tomad, . . . 2. . . . Ades, . . . 3. . . .	24. 3. Puffingh. u. s. w.	1822, j. j. h. b. u. s.	34. . 9. 5.	
	6, Hansu-a	1, Shmul.	Andrew, Ades Sefu	75.	1820, j. j. h. b. u. s.	
		2, Shmul.	Jarry, Andrew Sefu, Ades Jarry, Sefu 2. Sefu	32. Puffingh.		32. 14.
3, Shmul.		Tomad, Tomad 1. Sefu	22.		32.	
4, Shmul.		Michael, Tomad 2. Sefu	15.		15.	
5, Shmul.		Josop, Ades 1. Sefu, j. j. f. f. Ades Jand, Ades 2. Sefu, j. j. f. f. Ades	16. 13.			
6, Shmul.		Tomad, Ades Sefu, j. j. f. f. Ades, Tomad Sefu, j. j. f. f. j. j. f. f. u. s. w.	61. 10.			
7, Shmul.		Andrew, Tomad Sefu; j. j. f. f. u. s. w.			16.	
7, Hansu-a		1, Shmul.	Peter, Tomad Sefu, Loos h. b. u. s.	59.		69.
	2, Shmul.					
		Summa	144.		10. = 144 = 110.	

Lehekülg 1826. a. saksakeelsest hingeloendist Tooma ja Hansu-a ning Hansu-b elanike nime-dega. Esmakordselt kasutatakse siin nime Shmul.

Kõltsõmmetud nel' kilda viid nimega viimise hingi korpustajate tal' 1818 aastal kirjutatud.	Peretonnid mis peatli korpustajate tal' 1818 aastal kirjutatud.	Kõige nimmi Kirjotajate hinged	Kõige hingi korpustajate tal' 1818 aastal kirjutatud.	Meist on äärmiselt	Praeg on alles	Talle si nimmi kumla nimmi mis peatli korpustajate tal' 1818 aastal kirjutatud.	Praeg on alles
		Meeste hinged				Naeste hinged	
4. Klatzi	I. Schmul	Kõige nimmi Kõige nimmi hinged	45. 11.	— —	55. 21.	I. Schmul Marre, temma naane	55.9
	I. Schmul	Jurri, Andrus, poeg ja Andrus, temma poeg	42. 20.	1824 jurmad	20.	Eed, Jane leek Singel, temma 1. tütar Reet, temma 2. tütar =	40. 12. 6.
	I. Schmul	Andrus, temma poeg, vana	5.	—	—	Marre, lõnnise tütar, vana M. B.	—
5. Klatzi	I. Schmul	Ado, Jona poeg =	73.	1823 jurmad	—	Marre, Jane leek =	42.
	I. Schmul	Jaan, Ado 1 poeg =	52. 1.	1822 jurmad	11.	Reet, temma 1 tütar = Marre, temma 2 tütar = Lüste, temma 3 tütar = Eed, temma 4 tütar =	17. 13. 9. 5.
		Summa mis	8.		4.	Summa = Maha kihelkonnas	9.

1826. a. eestikeelse hingeloendi kaks vastastihetkülgel (osaliselt) Matsi ja Tooma elanike nimelega. Siin on kasutatud nimekuju Schmul.

Uuel tootel on vahel vaja nimetust, vahel aga päris kaubamargi nime. Küsijaid on olnud nii käitistest kui ka keskasutustest («Kalevist», «Salvost», Tallinna Lihakombinaadist, Liha- ja Piimatööstuse Ministeriumist, Toiduainete Tööstuse Ministeriumist, Kalamajanduse Valitsusest ja mujalt). Pidev konsultatsioon on olnud vaid üks kanaleid keelepõhimõtete jõudmiseks tootjate ja kaubastajateni. Keele- inimeste kaasabi on olnud ka ulatuslikum. Nii korrastati 1960-ndate aastate keskel Kaubandusministeriumi, Kalamajanduse Valitsuse ning KKI koostöös toidukaupade nimetusi.⁴ Emakeele Seltsi keeleteoimkond eesotsas R. Kulliga koostas 1970. a. toidukaupade nimetuste põhjal soovituskirja kaubanduskeele parandamiseks, mis saadeti asjaomastele ministeriumidele ja keskasutustele.⁵ Hiljem on terminoloogia- ja õigekeelsussektoris tootenimetusi korrastatud põhiliselt koostöös Liha- ja Piimatööstuse Ministeriumiga. Keelenõu jagamine on olnud kogu selle tegevusega orgaaniliselt seotud: juhindunud samadest põhimõtetest ning võimaluse korral propageerinud uusi, korrastatud nimetusi. Nagu laiemas korrastustöös, on siingi tegeldud rohkem toidukaupadega. Seal kandis on keeleastim ja küsijam rahvas.

Probleemid selle reaalarühma esemete nimetamisel algavad õieti juba nime ja nimetuse vahekorra. Nimi ja nimetus ei erinegi teineteisest iga kord nii suuresti, nagu seda võimaldavad näidata eesti õigekirjareeglid, s. o. nimi jutumärkides ja esisuurtähega, nimetus jutumärkideta ja väikese algustähega. Paljudes teistes keeltes on kirja- pildivahe vähem markantne: jutumärke ei kasutata nimedegi puhul. Hanejalgadeta ja läbiva suurtähega (v. a. liiginimetus) oleks soodsam eestigi keeles, näiteks siis mitte *kompvekid* «Vikerkaar» ~ «Vikerkaare» *kompvekid*, küpsised «Laste rõõm» ~ «Laste rõõmu» *küpsised*, vaid *Vikerkaare kompvekid*, *Laste Rõõmu küpsised*, mis ühtlasi ikka eristuksid *pumati-* või *piimakompvekkidest*, *koore-* või *teeküpsistest*. Ka sellised, jutumärkideta nimed võiksid endiselt kergelt vajaduse korral vabaneda liiginimetusel: *Vikerkaare kompvek* ~ *Vikerkaar*, *Vana Tallinna liköör* ~ *Vana Tallinn*, *Valge Sireli lõhnaõli* ~ *Valge Sirel*. Nii jõuaksime siingi kõige harilikuma nimemallini, mida esindavad näiteks nimed *Hea Lootuse neem*, *Rahvaste Sõpruse auhind*, *Viie Veski kross*. See kõik olgu öeldud esialgu üksnes arutluse korras H. Saari artikli valguses.⁶ Keelenõu andes on järgitud kehtivaid algustähe- ja jutumärgireegleid.

Otse nimede väljamõtlejaks pole meie asutus sobiv. Sellest on üldiselt ka aru saadud ning meilt palutud üksnes keelelist ülevaata- mist. Oleme juhtinud tähelepanu sellele, et toote olulist koostisainet või otstarvet osutavast sõnast ei saa korralikku toote n i m e t u s s e: vahvel «Apelsini» ~ «Apelsin» → *apel- sinivahvel*, karamell «Tikri» ~ «Tikker» → *tikrikaramell*, karusmarja- karamell, iiris «Puuvilja» → *puuviljaiiris*, iiris «Piima» → *piimaiiris*, sink «Eine» → *einesink*, juust «Suupiste» → *suupistejuust*, küpsis «Dieetiline» → *dieetküpsis*, küpsis «Diabeetiline» → *diabeetikute küp- sis*, šokolaad «Laste» → *lastešokolaad*, šokolaad «Moka» ~ «Mokka» → *mokašokolaad*, kreem «Käte» → *kätekreem*. Ka vein «Valge, kange»

⁴ Pagaritoodete, tangainete, makarontoodete ja piimasaaduste nimetusi vt.: «Uut Kaubanduses» 1967, nr. 1, 2, 4–5; 1968, nr. 1; kalanimetusi 1966, nr. 4.

⁵ Peale mitmete ametkondlike väljaannete ilmunud ka «Emakeele Seltsi aasta- raamatus» 17. Tallinn, 1971, lk. 256 jj.

⁶ H. Saari, Algustähe ja jutumärkide reeglendamise alused. «Keel ja Kirjan- dus» 1974, nr. 11, lk. 649 jj.

on tulnud pöörata nimetuseks *valge kange vein*, aedvilja segamahl «Kokteil» aedviljamahlakokteiliks. Meilt on päritud, kas sobib valitud liide: kas peanahka ergutava šampooni nimeks panna «Stimulaat» või «Stimulaan»? Praakisime välja mõlemad ning soovitasime «Stimuliini», sest just *-iin* on ilmekas vahendiliide. Kas on õigem «Pediks» või «Pedix»? Oleme pooldanud kirjutust *-ks* (nagu tuntud «Ortofiks»). Üks probleeme on olnud kaubanime tõlkimine või tõlkimata jätmine. Kas meie keemiakombinaat tohib marginime «Новость» «Uudiseks» tõlkida, lihakombinaat lihaleib «Тšainõi» asemel kasutada teevorsti lihaleiba ~ teevorstleiba, «Ljubiteliskaja» vorsti asemel lemmikvorsti või keeduvorsti «Lemmik»? Tootjad kasutavad ju nimetatud vene markide tehnilisi tingimusi. Üldtavaks on saanud tõlkimine, ja hästi ongi. Originaal ja tõlge seatakse toodete nomenklatuuris üksühesesse vastavusse: toote vene nimetusele vastab kindel eestikeelne nimetus.

Põhimõtteliselt peab arvestama sedagi, et kaubamärkideks registreeritud tootenimed tuleb kirjutada suure algustähega ja eesti keeles veel jutumärgistada.⁷ Nagu nimed ikka, on nad suvaliselt antud, millele osutab seegi, et ühel ja samal tootel võib olla mitu nime («Žiguli» ~ «Lada», «Philips» ~ «Fenno»). Kõige tuntumad kipuvad aga kergesti üldnimestuma. Näiteks võib siin tuua autonimed *ford* ja *villis*. Veel hõlpsamini lähevad üldsõnadeks ainenimed, kas või jooginimed. Õige kirjutamiseks tuleb teada, kas on tegemist ühe joogiga või joogitüübiga. *Konjakit* ja tema igasuguseid teisi nimesid nagu *brändi*, *armanjak*, *vinjak* käsitleme kindlalt üldnimedena kui joogitüübi tähistajaid. Ometi on *Cognac* Prantsusmaal kaubamärgina kaitstud. See äärmuslik näide pole toodud tahtmisest hakata kirjutama «Konjak», vaid lihtsalt näitamaks, kui ebakindlalt tunneb ennast keelenõuandja seesuguste küsimuste puhul: *madeira*, *kalvados*, *slivovits* küll, aga kas ka *riisling*, *tokai*, *tsinandali*? Ta pole ka rohuteadlane ega tea, missugused ravimitähistused on kaubamärgid, missugused üldsõnad. Eesti keeles ongi õnneks komme kirjutada kõik raviminimetused väikese tähega, olgu siis marginimi *aspiriin* või sama keemilise ühendi nimetus *karboksüfenüületanaat*. Niisamuti on tehis- ja sünteeskiududega. Siingi oleks mittekeemikul üpris raske. On ju näiteks *nylon* küll üldnimi, aga *orlon* õieti juba kaubanimi meie maa riidesortide «Leena», «Mari» või «Jüri» vaimus. Nii et põhimõttena on kaubamärkide ja üldnimede õigekirjas eristamine küll õigustatud, kuid tuleb sallida ka erandeid.

Tootenimetustelt kui laiakäibesõnadelt nõuame eelkõige üldarusaadavust. Nende hulgas ei tohiks olla toorlaene ega mõistest mõõdavavaatavaid tõlkelaene. Tihti peale on olnud võimalus soovitada mõnda eelnimetatud keelekomisjonis korrastatud uut keelendit: *rõngassai*, *rõngik*, *saiak*, *nupsusai*, *lintnuudlid*, *niitnuudlid*, *sarvamaroonid* jm. (varem *bublik*, *suški*, *saika*, *brioš*, *lapšaa*, *vermišell*, *sarvekesed*). On juhitud Emakeeie Seltsi keeletoimkonna sõnavõistlusel heakskiidetud sõnade juurde nagu *kohuke* või *sõõrik*. Ühtlasi on instituudile esitatud keeleküsimumused olnud kehvade keelendite kättenäitajaid, ajendanud näiteks tollesama «kohupiimajuustukese» (vn *сырок*) sattumise sõnavõistlusele. (Enne võistlust kasutasime soovitustes H. Saari tuletist *kohuk*, mis meie arvates pole võistluse võitjast halvem.) 1971. a. suvel avaldati Toiduainete Tööstuse Ministeriumist soovi leida *viljalihaga mahla*

⁷ Sõnaliste kaubamärkide kohta vt.: H. Koitel, Kaubamärk. Tallinn, 1972, lk. 23 jj.; В. А. Москович, Товарные знаки. «Онемастик». Москва, 1969, lk. 251. Soome õigekeelsuslaste arvamust kaubanimede õigekirjutuse kohta vt.: M. S. Tavaramerki vai yleisnimi? Kielikello 2. Suomen Akatemian kielitoimiston tiedotuslehti. Helsinki, 1969, lk. 3.

(сок с мякотью) tarvis ühesõnaline nimetus, sest oli üpris raske sobitada seda ühendit pikka tootenimetusse nagu *viljalihaga peedimahl lisanditega ~ lisanditega viljalihaga peedimahl ~ peedimahl viljaliha ja lisanditega ~ lisanditega viljaliha-peedimahl*. Uhtlasi küsiti, kas selleks ei sobiks soome laen *mehu*. Pärast järelemõtlemist saigi pakkumusega nõustatud⁸ ning nüüd võib uudissõna lugeda juba kauplustes paljudelt mahlapurkidelt: *lisanditega peedimehu, porgandi-õunamehu, ploomimehu* jt. Keelenõuande kaudu on kauplustesse jõudnud teinegi uudiskeelend. Mullu sügisel tulid müügile kaunid karbid kirjadedega *kirsimarmel, marmel «Sügis»*, hiljem lisandus *marmel «Kurekell»*, mille sees on pektiinmarmelaad. 1969. a. oli H. Saari «Kalevile» Eesti Raadios pähe andnud ebaõnnestunud nimetuse *pat* pärast ning tehast küsiti nõu uue nimetuse asjus. Arvustaja aitas moodustada kaubandusliku nimetuse *marmel*, mis pärast paariaastast järelemõtlemist ning meiepoolset taassoovitamist läkski uute karpide kujundamisel käiku. 1970. a. pöörati «Sirbi ja Vasara» keeleveergudel valgusvihk hinnalipikute toorsõnale *tuška* (seda on näha olnud isegi sellises riimikas rütmis nagu *merluška tuška*). Samas leiti ka sobiv asendaja — tehissõna *rümp*.⁹ Mõiste 'kere ilma jäsemeteta ja peata, puhtaks roogitud linnu- või loomakere, lihakeha, puhastatud kala' on tööpooldest vajanud lühemat keelendit ka kaubandustegelaste, Liha- ja Piimatööstuse Ministeriumi ning Kalamajanduse Valitsuse töötajate meelest. Nende pärimiste peale olemegi toetanud *rümpa*. Lihtne näide nimetuse eestipäraseks korrigeerimise kohta on veel soovitus «Florale» toota mitte *figuurküünlaid*, vaid *vigurküünlaid* (vrd. ka *viguršokolaad* ja *šokolaadivigur, vigurmartsipan* ja *martsipanivigur*).

Kõige harilikum töö uute tootenimetuste heaks on nimetuste tõlkimine vene keelest eesti keelde: *набор проводов для хозяйственно-бытовых целей — majapidamisjuhtmete komplekt* (parem olnuks *juhtmete kodukomplekt*), *горшочек для рассады — istikupott* («Eesti Kaabli» tooted), *гравии верные металлические — turuluud* (Tallina Masinatehas), *кирпич лицевой — väärrikellid* («Silikaat»), *материя облепеченная подкладочная — kergvoodririie* (Kergetööstuse Ministerium), *завтрак рыбацкий любительский — kalamehe eine* (Kalamajanduse Valitsus), *колбаса с сыром — juustuvorst, солянка свиная — külaroog sealihast* (Liha- ja Piimatööstuse Ministerium), *укроп измельченный консервированный поваренной солью — reepestatud soolatill, булочная мелочь — väikesaiad, икра кабачковая — kabatšokipüree* (Toiduainete Tööstuse Ministerium) ja paljud teised tooted.

Nagu eeltoodud näidetestki paistma peaks, on taotletud nimetuste lühidust. Nimetustes ei tohi olla üleliigseid elemente. Tuntuim sellekohane näide on, et *või* ei vaja eesti keeles täpsustust *koore-* (kuigi vene *сливочное масло* on korrektne). 1960-ndate aastate lõpul tuli seda nõu tihti anda, tänaseks on kõhklus üldiselt juba ületatud.

Üks eesmärke on olnud tootenimetuste kompaktsus. Väga kohmakad on võõrmõjulised kaasaütleva-tarindid, mille asemel tuleb soovitada eesti liitsõna: *küpsis vanilliga → vanilliküpsis, rõngikud mooniga → moonirõngikud, või soolaga → soolavõi, kukkel rosinatega → rosinakukkel*. Liitsõnalised tootenimetused asendavad sõnaühendeid edukalt muudelgi juhtudel: *vürtsitatud sealihaga → vürtsisealiha* (vrd. *vürtsikilu*), *kodused kuivikud → kodukuivikud, ehituskeraamilised too-*

⁸ Vt. ka: R. Kull, Tutvustame uusi sõnu. «Sirp ja Vasar» 3. III 1972, nr. 9.

⁹ «Sirbis ja Vasaras» 18. IX 1970, nr. 38 on *rümpa* peetud J. Aaviku sõnaks. Tegelikult on sõna loonud M. Lubi, vt.: J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936, lk. 430.

ted → *ehituskeraamikatooted*, *erilised makaronid* → *erimakaronid*,
lihast pooltooted → *lihapooltooted*, *kalast pooltooted* → *kalapooltooted*,
jook sidrunist → *sidrunijook*, *kala marinaadis* → *marinaadikala*, *niidirullide karp* → *niidirullikarp*.

Nagu muudegi keelendite kohta esitatud küsimused, puudutavad ka tootenimetuste järele pärimised veel nimetavalist ja omastavalist liitumist, võõrsõnade õigekirja ning kokku- ja lahkukirjutamist. Lähema käsitlusega märkigem, et tootenimetustele kui tüüpilistele liiginimetustele on iseloomulik kokkukirjutamine: *teatritugitool*, *juurvilja-keedunõu*, *fotoläikerull*, *ribakardinahari*, *delikatessveiseliha*, *mustasõstramahl*, *kuumsuitsurulaad*.

Osutagem ka asjaolule, et paljusid keeletarvitajaid kohutab suure ja väikese algustähe kasutamine kohanimelise täiendiga ühendites. Räägitakse keelereeglite ülikeerukaks ajamisest. Tegelikult ei ole keelereegel siin keeruline: suurtäht viitab toote valmistamiskohale, väiketäht liigile või tüübile. Otsustamiseks on tarvis aga veel keeleväliseid teadmisi, mõiste täpset tundmist igal konkreetset juhul. Sinna kaldubki algustähe valimise peamine raskus. Kirjutaja peab teadma, et *Saku õlu* on Saku õlletehase õlu, *saku õlu* aga õllesort. Teisi näiteid küsiti kohta: *pošehhonje juust*, *rokfoori juust*, *šveitsi juust*, *hollandi juust*, *riia leib*, *tallinna kilud* on tõepoolest tooteliikide nimetused ning seetõttu väiketähelised; ühendid *Ukraina vili*, *Baškiiria nafta*, *Ungari klaasehistööd*, *Saaremaa dolomiit* aga näitavad toote või materjali päritolu ega kujuta endast tootenimetust. Ometi kohtab ajakirjanduses tihti mõttetut väiketähestamist: *brasiilia kohv*, *armeenia konjak*, *eesti fosforiit*, *tšehhoslovakkia preparaat* (!).

Tootenimetuse või -nime puhul on oluline seegi, et uus ese saaks endale õnnestunud keelendi kohe, levikski koos hea nimega. Asjaolu, et lõõv nimi aitab suuresti kaasa kauba minekule, on ju üldtuntud. Äpardunud nimetuse parandamine on juba raskem nagu iga ümberõpetamine. See tähendab, et viltpliiats olgu kohe *viltpliiats* (keeletõuandega saigi 1968. a. kõrvale jätta nigelamad võimalused *plakatpliiats*, *markeerimispliiats* jms.). Konserv *turisti eine* tuleb aga *matkaeineks* ümber õppida, nagu ka *turistiküünal* on *matkaküünal*.

(Järgneb)

Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased?

ENN TARVEL

Vanades narratiivsetes ajalooallikates leiduvad loendamatud etno- ja toponüümid (olgu Pythease *Thule*, Ethicus Isteri *Rifarrica* või mõni teine) on oma mõistatuslikkusega alati tiivustanud asjahuviliste mõttelendu. Veel arvukamate tõlgitsuste hulgas võib leida nii briljantseid mõttesähvatusi, skrupuloosset uurijatööd kui ka notoorset profaansust. Tõlgitsused ja lahendused erinevad üksteisest suuresti tõepärasuse ja aktsepteeritavuse astme poolest, ulatudes argset või muuseas öeldud oletustest üldkehtivateks tõdedeks peetuteni.

Vene kroonikate hõimu- ja kohanimed on selle poolest väga iseloomulikud. Keegi ei kahtle näiteks, et *Jurjev* on *Tarbatu* või et *Medvežja golova* on *Otepää*. Pole kuulnud kaheldavat ka näiteks *Vorobjini* ja *Varbola* samasuses. Rohkesti vaidlusi ja mõtteavaldusi on aga esile kutsunud etnonüüm *tšuuud*. Arvamine, et vene kroonikate *Klin* tähendab Vaigat, oli väga levinud, kuni A. Moora selle kahtluse alla seadis.¹ 1113. aasta sõjaretkega seoses nimetatud tšuude «na Boru» on paigutatud Metsepolesse, Irboskasse ja Virumaale.² A. Moora paigutab needki tšuudid pigem Peipsi taha nagu Klinigi.

Üheks väljaspool kahtlust olevaks identifitseerimiseks on *Otšela*—*Adsele*, kuigi käesoleva kirjutise retooriliselt küsivast pealkirjast võib järeldada, et sellesse veendumusse tahetakse külvata kahtlusesemet. Baltisaksa toponüüm *Adsel* on säilitanud Eesti piiri lähedal oleva Läti asula Gaujiena (eesti keeli *Koivalinna*) muistse nimetuse. Vanemal ajal tähistati nimetusega *Adsel* tervet Kirde-Lätis asuvat maakonda. See hõlmas 1342. a. rajatud Alüksne (saksa k. *Marienburg*, eesti k. *Alulinn*) linnuse, mis J. Renneri teatel asus «Adselimaal» (*licht inn Adsel landt*)³. Vene kroonikates 1111. ja 1179. (või 1180.) aasta sõjakäikudega seoses nimetatud Otšelat on juba XIX sajandil hakatud selle Koivalinna või Adselega samastama.⁴

Tundub, et Otšela ja Adsele samastamise kasuks pole esitatud rohkem kui kaks argumenti. Esimene on mõlema kohanime kõlaline lähedus. Enamik uurijaid on sellega piirdunudki. H. Moora sõnastab selle argumendi: «XIII sajandi algul kandis tänapäeva Läti NSV kõige kirdepoolsemas osas, nüüdse Vastseliina rajooni lõunapiiri vastas olev muistne Adsela maakond ilmselt eestipäraselt, aga mitte lätipäraselt nime. Vanad vene allikad mainivad selle maakonna (Очела) alal XII sajandil tšuude.» Samas toob H. Moora ise käibe teise argumendi, mida võiks nimetada etnilis-arheoloogiliseks. Ta märgib, et Põhja-Lätis püsis I aastatuhande keskpaigani lõunaeesti hõimude kultuurile vastav aine-

¹ A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn, 1964, lk. 32.

² Eesti rahva ajalugu I. Tartu, 1932, lk. 89; E. Blumfeldt, Estonian-Russian Relations from the IX—XIII Century. Holmiae, MCMLIV, lk. 218.

³ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315—1348). Tallinn, 1960, lk. 72.

⁴ E. Bonnell, Russisch-liwländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410. St. Petersburg, 1862, lk. 7, 14, 251; vrd. seevastu: J. A. Sjögren's Gesammelte Schriften. Band I. Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. St. Petersburg, 1861, lk. 493.

line kultuur, siis aga levisid latgalipärased muistised ning aineline kultuur omandas üsna kiiresti täiesti lätipärase ilme. Ta väidab aga ühtlasi, et sealse elanikkonna keeleline assimileerumine võttis rohkem aega, ning oletab, et Kirde-Läti ja Ida-Läti eestikeelsetel saarekestel (eriti leivudel ja Lutsi maarahval) oli vana põhi ja et need ei olnud rajatud alles hiljem Eestist tulnud väljarändajate poolt. «Kõigi nende vanade lõuna-estli hõimualade lätistumine paistab olevat hoogu võtnud kirjeldataval ajajärgul (s. t. I aastatuhande keskel ja teisel poolel — E. T.), kuid lõpule jõudis see protsess alles palju hiljem.»⁵

Juba kroonikateadetega tutvumine äratas selles üldkehtivas *Otšela*-tõlgenduses kahtlusi. Otšelal on nimetatud kahel korral, tšuude Otšelaga seoses ühel korral. Novgorodi esimeses kroonikas on 6619. aasta all (s. o. aastal 1111) märgitud: «Samal aastal läks Mstislav Otšela kallale» ning 6687. aasta all (s. o. aastal 1179 või 1180): «... aga talvel läks Mstislav novgorodlastega tšuudide kallale, Otšela kallale, ja põletas kogu nende maa maha, aga nemad ise põgenesid mere äärde, kuid ka siin langes neid palju.»⁶

See teade tuletab kangesti meelde Läti Henriku kirjeldust Riia sakslaste ja nende liitlaste sõjakäigust Soontaganasse 1211. aasta algul, kui soontagalased pagesid kas metsa või merejääle: «Kuid paljud paganatest, kes olid pääsnud pakku metsadesse ja merejääle, külmusid ära ja said otsa.»⁷ Aga kus oli Adsees meri, kuhu põgeneda! Isegi «mere poole» ei tule kõne alla (kui к морю nii tõlkida), sest sisemaal 200 kilomeetri kaugusel rannast ei orienteeruta mere järgi. Peipsigi, mis on mõnevõrra lähemal, ei tule kõne alla, sest seda järve pole ei vene kroonikates ega mujal mereks nimetatud.

Arheoloogiline materjal ei anna mingit pidepunkti väitmaks, et II aastatuhande algul asusid Kirde-Lätis läänemeresoomlased. I aastatuhande esimese poole Põhja-Läti kivikalmed on arheoloogidele heaks etnilise päritolu määrajaks. I aastatuhande keskel algas aga latgalite imbumine Põhja-Lätisse, aineline kultuur omandas latgalipärase ilme. Sellesse aega langeb suurte kollektiivsete kivikalmete asendumine maa-aluste haudadega. Seal on hauapanuste järgi raskem eristada läänemeresoomlast latgalist, sest esimeste ainelises kultuuris (näiteks Eesti alal pronksehetes) oli tugevaid baltipoolseid mõjutusi. Igatahes arheoloogid pole toonud tõendeid eesti hõimude ulatumisest Kirde-Läti alale II aastatuhande algul.⁸ Leivudele ja Lutsi maarahvale viitamine ei ütle midagi, enne kui pole tõestatud, et neil tõesti on vana põhi.

⁵ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 105; H. Moora, Pirmatnēja kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīga, 1952, lk. 161 j. Teises viidatud töös on H. Moora osutanud, et sõnal *Atzele* on liivi toponiimide tüüpiline lõpp *-ele*.

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова. Москва—Ленинград, 1950, lk. 203: «Того же лѣта ходи Мьстиславъ на Очелу»; lk. 225: «... а на зиму иде Мьстиславъ с новгородци на Чюдь, на Очелу, и пожьже всю землю их, а сами отбѣгоша къ морю, нь и ту много их падоша.»

⁷ Heinrici Chronicon Livoniae. Editionis quam paraverant L. Arbusow et A. Bauer. Darmstadt, 1959, lk. 122 (XIV, 10): «Multi etiam paganorum, qui in silvis et in glacie maris per fugam evaserunt, frigore congelati perierunt.»

⁸ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, lk. 105; S. Laul, Kaagu-Eesti vanemal rauaajal (2.—5. sajand). Väitekirja ajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tallinn, 1974; Latvijas PSR arheoloģija. Rīga, 1974, lk. 277; Я. Я. Граудонис, Об этнической принадлежности могильников с каменными конструкциями на территории Латвии. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberlade arheoloogiast. Toimetanud H. Moora ja J. Selirand. Tallinn, 1966, lk. 48—50; Э. Шноре, И. Циммермане, Поселение и могильник в Кивты (Восточная Латвия). Samas kogumikus, lk. 175—185. Arheo-

Seda ei tõenda ka kirjalikud allikad, nad tunnistavad pigem vastupidist. Allikad ei räägi midagi suurtest tšuudi maa-aladest (kihilkondadest või maakondadest) lõuna pool Ugandi piiri. Ainult 44 aastat lahutab vallutusjärgset maadejagamist 1179. (või 1180.) aasta sõjakäigust. Vaevalt selle ajaga etniline pilt oleks jõudnud suuresti muuttuda. Piiskop Hermann sai 1224. a. teatavasti Ugandi,⁹ järelikult pidi lõunas Ugandi piiri langema kokku Tartu piiskopkonna piiriga. Kui aga Ugandi piiri vahetus läheduses oleks olnud eestlaste alasid, siis miks ei kuulunud need Ugandisse? Piiskopkonna piir näib langevat kokku etnilise piiriga. Adselest pole 1224. aastast teada eestipäraseid toponüüme, küll aga mõned baltipäraseid: 1224 läks Adsele (*terra, quae Agzele dicitur*) ordule, välja arvatud neli Riia piiskopile jäävat piirkonda (*terrae*): Berezne, Pornuwe, Abelen, Abrene.¹⁰ Ei saa kahelda nende kohanimedega baltipärasuses. 1593. aastast on säilinud Koivalinna staarostkonna inventar.¹¹ Enam kui kolme ja poole saja talupoja hulgas sellel etnilise piiri äärsel alal leidub siin-seal vaevalt kümnekond talupoega, keda nime järgi võiks pidada eestlaseks. Taheva, Lannamõtsa ja Koikküla liidendati Koivalinnaga alles 1582. a.¹²

Mis puutub toponüümisse *Adsele*, siis P. Ariste, kes selles küsimuses siinkirjutajale 26. III 1974 lahkesti nõu andis, ütles, et see on kindlasti balti nimi. Ka J. Endzelīns osutab, et *Adsele* soomeugrilise päritolu vastu näivad tunnistavat arvukad kohanimed Kuramaal.¹³ Ta toob *adzal*-, *adzel*-kohanimesid mitmelt poolt Liivi- ja Kuramaalt. J. Endzelīns üritab pakkuda vastust ka loomulikule küsimusele, miks *Adzelest* vene keeles on saanud *Otšela*. Ta arvab, et läti *-dz-* asemele on vene või eesti häälduses tulnud *Otsela*, see aga tõenäoliselt asendunud *Otšela*'ga. Selline seletus ripub muidugi õhus. Need häälikumetamorfoosid ning kohanime tõenäoline baltilisus lisavad omalt poolt kahtlust *Adsele* ning tšuudide maakoha *Otšela* samasuse vastu.

Sellega võiks lõpetada ning mõistlik olles peakski siinkohal punkti panema. Lugeja aga nõuab tõenäoliselt ka mingisuguseid konstruktiivseid ettepanekuid.

Kõigepealt oleks mõeldav, et kroonikas polegi tšuudide all mõeldud eestlasi, vaid mõnda muud mereäärset läänemeresoome hõimu. Kõne alla võiksid tulla vadjalased. Pole andmeid, et vadjalased XII sajandil oleksid Novgorodile allunud, veel 1069. aastal võtsid nad osa sõja-

loog E. Mugurevičs kirjutab: «Sõna «Atzele» soome-ugri päritolu tunnistab, et seda ala asustasid latgalite kõrval kohati eestlaste esivanemad» (Э. С. Мугуревич, Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига, 1965, lk. 15). Argumentatsioon on niisiis puhttoponüümiline.

⁹ Heinrici Chronicon Livoniae XXVIII, 2; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Bd. I. Reval, 1853 (LUB I), nr. LXI, LXII, LXIV, LXVIII.

¹⁰ LUB I, nr. LXX; A. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892, lk. 82, 93, 416; H. Laakmann, Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XVIII, Heft 2. Reval, 1932/34, lk. 96 jj.

¹¹ Rootsi Riigiarhiiv, Livonica II: 704.

¹² Polnische Akten I. 1582—1591. Hrsg. von O. Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands, Heft 5. München, 1970, lk. 74; vrd. Das Dorpater Land 1624/27. Hrsg. von O. Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands, Heft 1. München, 1965, lk. 97.

¹³ J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi. I daļa. 1 sējums. Rīga, 1956, lk. 5. Läti keeleteadlased K. Ancītis ja A. Jansons seevastu on arvamisel, et tegemist on soome-ugri toponüümiga, mille lõpp on *-sele*, esimeseks osaks liivi (või vastava Ida-Vidzeme soome-ugri hõimu) sõna *ad'a* 'kallas'. Nad seostavad selle nime *Gaujiēna*'ga, pidades seda oletamisi selle ala keskuseks XIII sajandil, ning tõlgivad *Adsele* 'kaldaäärseks asulaks'. (K. Ancītis, A. Jansons, Mõnest Muinas-Läti kohanimest. Etnograafia Muuseumi aastaraamat XXII, Tallinn, 1967, lk. 303.)

käigust Novgorodi vastu.¹⁴ Vadjalased aga tuleb vist kõrvale jätta, mitte ainult sellepärast, et ei tea vadjalaste alalt sobivat toponüümi, vaid sisulistel kaalutlustel. Novgorodi neljandas kroonikas on 1179. (või 1180.) aasta sõjakäigu teade toodud veidi teises versioonis: on öeldud, et Mstislav võttis 20 000 novgorodlasega ette sõjakäigu Otšelasse tšuudide vastu, sõdis kogu tšuudide maal ning pöördus tagasi paljude vangide ja kariloomadega.¹⁵ A. Nasonov arvab, et 1179. (või 1180.) aasta sõjakäik oli karistusretk 1176. aasta eest, millal kogu tšuudide maa käis Pihkva kallal.¹⁶ Ipatjevo kroonika lisas ongi Mstislavi sõjaretke seostatud tšuudide varasemate nurjatustega (kuigi need on siin vist eksikombel viidud samasse 6686. aastasse).¹⁷ Seepärast tuleb pidada tõenäoliseks, et 1179. (või 1180.) aastal oli tegemist ikka sõjakäiguga eestlaste vastu. Eestist tuleks Otšelat muidugi kõige tõenäolisemalt otsida esmajoones mereäärsest Kirde-Eestist. Kõige meel-samini tahaks teda siduda Taani hindamisraamatust tuntud *Askaelae*'ga, hilisema Lüganuse kihelkonna alaga. Kihelkonnanime astmes toponüüm sobiks kroonikateatesse väga hästi. P. Ariste ei pea seda võimalikuks. Et vene keeles on *sk* säilinud, poleks *Askaelae*'d seal *Otšela*'ks muudetud.¹⁸

Olles rääkinud Koivalinnast, tahaks mõne sõnaga puudutada lähedast Tahevat. Ada Ambus on juhtinud lahkesti tähelepanu sellele, et kohanimi *Taheva* (baltisaksa *Taiwola*, 1558 *Taywa kulla*, 1582 *Thaiwenkul*, 1586 *Kaiwakula*, 1627 *Taywa*)¹⁹ tuleneb tõenäoliselt sõnast, mis soome keeles esineb tänapäevani kujul *taival*, *taipale*. See tähendab kahe paiga vahemaad, venede lohistusteed (üle maakitsuse või kosest mööda), matka (eeskätt pika või raske matka tähenduses).²⁰

¹⁴ А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Москва, 1951, lk. 80 jj.; Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою Комиссиею. Том третий. IV. Новгородские летописи. СПб., 1841. Новгородская первая летопись, lk. 2.

¹⁵ Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою Комиссиею. Том четвёртый. IV. V. Новгородские и псковские летописи. СПб., 1848. Новгородская четвертая летопись, lk. 15 (6687. aasta): «И скопивъ вой Новгородскихъ 20.000, и поиде на Чюдскую землю на Очелу, и стоя въ ней недѣлю, воюя по всей земли ихъ, а они отбѣгоша къ морю, и поуже села ихъ, и ополонившеся челядью и скотомъ, и придоша восвоясн». Samas teates Ipatjevo kroonikas pole Otšelat nimetatud.

¹⁶ Новгородская первая летопись, lk. 35.

¹⁷ Полное собрание русских летописей. Том второй. Прибавление к Ипатиевской летописи, lk. 317: «Въ лѣто 6686 [1178]. Новгородцы призваша себѣ на княженіе Мстислава Ростиславича, внука Мстиславля. Того жѣ лѣта пакостяху Новгородомъ Чудь, но поиде на нихъ Мьстиславъ, и побѣди ихъ, и землю ихъ поплѣни ...»

¹⁸ Et vanaslaavi palataliseeritud *k* on muutunud *tš*-ks, peab P. Ariste võimalikuks, et tegemist on mõne *k*-tüvelise vene keeles ammu tuntud nimega. Enam-vähem selliselt kõlab külanimi *Atsalama* Jõhvi kihelkonnas Pagaris. Taani hindamisraamatus on ta *Akimal*, nimekujud *Akimal*, *Aggimal* esinevad ka järgmistel sajanditel (P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval-Kopenhagen, 1933, lk. 310; L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki, 1955, lk. 69). Aga vaevalt küll tasub üritada just *Atsalama*'t *Otšela*'ga seostada. Väga kahtlane, kas see soodevaheline küla piirkonnale nime võis anda. Muide on küll olemas ebamäärane teade Kalina soos paikneva linnuse kohta (E. Tõnisson, Linnamäed ja maalinnad. Tallinn, 1966, lk. 26).

¹⁹ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zur Stockholm herausgegeben von C. Schirren. Band I. Reval, 1861, lk. 35; Polnische Akten I, lk. 74; Das Dorpater Land 1624/27, lk. 97.

²⁰ Nykysuomen sanakirja V. Porvoo-Helsinki, 1959, lk. 503; V. Nissilä, Itä-Karjalan matkanimistöä. Kalevalaseuran vuosikirja 35. Helsinki, 1955, lk. 250 jj.; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. Dritter Band. Heidelberg, 1958, lk. 69.

Tõenäoliselt on see sõna esinenud kunagi ka eesti keeles: A. Saareste ja L. Kettunen seostavad kohanime Taebla *taipale*'ga.²¹

Vastava eventuaalse eestikeelse sõna kunagise olemasolu kinnituseks ja tähenduse seletuseks võib osutada Taheva oludele. Poola revideendi, kuningliku komissari Stanislaus Pękoslawski poolt 22. juulil 1586 Tahevas Koivalinna linnusepiirkonnas (*in pago Kaiwakula sub arce Adselensi*) koostatud aktist selgub, et Taheva talupojad olid piiskopiajal, kui nad Sangaste mõisa alla kuulusid, paate ehitanud ning paatidega vilja Riiga vedanud. Selle kohustusega õiendasid nad oma koormised. 1586. a. oli paadimeistritest sõjakeeristes ellu jäänud veel üksainus mees (Georgius Hauello), kes väitis end selles kunstis hästi vilunud olevat, aga oli nii vana, et kõlbas veel ainult õpetama. Sangaste pool teadis ta elus olevat veel kahte paadiehitajat (Lawryn ja Marth). Ta rääkis ka, et tema maja juures oli varem piiskopiajal ehitatud viljaait, kuhu vili kokku veeti. Talupojad seletasid komissarile, et kõige hõlpsam ja kohasem oleks paate ehitada Apja ümbruses Sangastes (*circa pagum Sangnicensem appellatum Happia*), kus oli sobivat metsa ja kus oli ennegi paate tehtud. Valmis paadid soovitasid nad lasta Hargla oja mööda (*per fluminem Sara*) Mustjökke (*ad flumen Staiwa*, s. t. vist Taheva jõge), Mustjõest Koivasse (*ad Gawiam*) ja Koivat mööda vana viljaaida juurde. Komissar oli veendunud, et sel moel õnnestub hõlpsasti endist veeühendust jälle käima panna.²³

Sellest küllaltki hilisest teatest järeldub, et Mustjõe—Koiva veetee oli (veel) keskajal olulise tähtsusega. Seepärast on hästi mõeldav, et Mustjõe Koivasse suubumise koha lähedal asuv Taheva võib olla oma nime saanud teekonda või vahemaad tähistavast sõnast.

²¹ A. Saareste, Kaunis emakeel. Lund, 1952, lk. 69; L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 90.

²² Vanade Aktide Riiklik Keskariiv, F 389 (Литовская метрика), s.-ü. 576, l. 114—115.

Laluema Anne Vabarna sünnidaatum

Setu rahvalaulik Anne Vabarna ei pidanud kunagi oma sünnipäeva, vaid pühit- ses vene õigeusu kombe kohaselt oma nimepäeva 7. augustil (ukj.). Sel päeval pea- vad vanad inimesed Setus kohati veel praegugi «annõpäivä».

Anne oli 7-aastane, kui suri tema ema Kreepa (Agrippina), kelle kõnelemised tütre sünnipäevast Anne unustas. Lähemad vanad sugulased teadsid Annele rääkida, et ta oli sündinud «inne talsipühhi», ent mitu päeva, seda ei teatud. Et Anne Vabarna oli kirjaoskamatu, siis ei saanud ta ise oma sünnidaatumit dokumentide pealt vaadata. Ka oma laste (neid oli üheksa) sünniaegu teadis Anne väga umbkaudselt: «Mat'o sündü päält nahtsõpäävä, Ode suurõh paastuh, Nasta piitrepäävä aigo, Nati etkuna suvõl, Mit'so jüripäävä aigo.»

Kui allakirjutanu 9. novembril 1963. a. vaatas Anne Vabarna passi, oli ta ülla- tunud, nähes sünnidaatumina 19. oktoobrit 1877. a. (See daatum figureerib ka järele- hüüdes KK 1965, nr. 2, lk. 122. *Toim.*) 1927. a. lõpul oli Anne Vabarna isikutunnistuse vaatamisel selgunud, et ta on sündinud 22. detsembril, kusjuures laluema ise sel korral tähendas, et see sünniaeg on vana kalendri järgi. Nii ilmus siinkirjutaja sulest artikkel Anne Vabarna 50. sünnipäeva puhul «Postimehes» 4. jaanuaril 1928. a.

Pärast laluema surma (7. detsembril 1964) hakkasid mõned kodu-uurijad Värskä külanõukogust saadud andmete põhjal tähistama Anne Vabarna sünnipäeva 19. oktoob- ril, mis on aga tegelikult laluema abikaasa Jako (Jakovi) Vabarna sünnipäev.

Eesti NSV Vabariikliku Perekonnaseisubüroo andmetel (nr. 8141, 1877. a. kanne 62) on Anne Vabarna sündinud vkj. 9. detsembril 1877. a., seega ukj. 21. detsembril. Niisiis tuleb Anne Vabarna 100. sünniaastapäeva tähistada 21. detsembril 1977.

Paulopriit Voolaine

Pärast naasmist Peterburist elas B. J. v. Krüdenner üsna tagasitõmbunult ja pidas palvetunde ainult mõisakeskuse elanike ning juhuslike külaliste kitsale ringile. Avaliku rahu häirijaiks said aga mõned teised Viitina usklikud. Nii hakkas palvetunde pidama keegi Paide elanik (*Weissensteinsche Beisasse*) Peeter Ivanov, keda peale v. Krüdenneri lähikondlaste käisid kuulamas ka naabruskonna eestlased ja venelased. Võru sillakohtunik kirjutas oma aruandes 17. veebr. 1823, et Ivanovi kuulunud ohvitseride arvamist mõõda olevat tema ettekandeks olnud mõndagi, mis on kreekakatoliku riituse seisukohalt sündsusetu. Aruande kirjutamise ajal olid Ivanovi palvetunnid «juba lõpetatud». Jumalamees oli hakanud jooma, tema naine ja lapsed aga käisid v. Krüdenneri palvetundides. Siinse kirjutise autor tunneb sillakohtniku aruannet ainult niivõrd, kui seda trükkis on tsiteeritud.³⁶ Seepärast pole võimalik öelda, kas Ivanov lõpetas oma palvetunnid ise või tegid seda võimud. Ka ei saa Ivanovi tegevuse aega kindlalt dateerida. Vaevalt eksime, kui asetame selle 1822. aastasse.

Samal aastal sai kõmulise teoga hakama keegi juut Gutmann, kes oli Viitina elama asunud. Ta tavatses käia Võrus, et pöörata paari kodanikku, keda ta uskmatus pidas. Võru pastoriile ootamatult ilmus Gutmann 11. mail 1822 Võru kirikusse armulaualiste hulka. Kartes jumalateenistuse pühalikust Gutmanni vahelejätmisega häirida, andis pastor temalegi armulaualeiba ja -veini. See poleks äratanud erilist tähelepanu, sest on ju ka ristitud juute. Gutmann aga seletas hiljem ühes seltskonnas, et ta ei vaja mingit veega ristimist, sest ta olevat püha vaimuga ristitud. Tema sõnad nähtavasti levisid, igatahes muutus pastor Heinrich Wilhelm Bornwasser murelikuks ja kirjutas 22. mail ses asjas praost Moritzale pikema kirja.³⁷ Kirjeldanud detailiselt sündmust ning puudutanud hilisemat jutujamist Gutmanniga ja Viitina mõisavalitseja v. Rennekampffiga, jõuab pastor küsimuseni, kas asjast tuleks informeerida konsistoriumi. See on talle vastumeelt, ta ei tahaks Gutmanni peale kaevata, sest Võru kodanike hinnangu järgi olevat see aus mees ja olevat vaestele mõndagi head teinud.

Moritz pidas ülemkonsistoriumi informeerimist nähtavasti vajalikuks. Igatahes pöördus ülemkonsistorium ette-

kandega 16. septembril ses asjas kindralkuberneri poole, paludes Gutmanni karistada. Samas ettekandes, mis on säilinud,³⁸ juhtis ülemkonsistorium pastor Marburgi mõne kuu eest saabunud aruande põhjal tähelepanu paarile muret tekitavale tavale Viitinas, nimelt sellele, et seal hommikustes ja õhtustes palvetundides, millest ka eestlased osa võtavad, lisaks muudele lauludele lauldakse üht itaaliakeelset laulu, milles palutakse neitsi Maarja eestkostet, ja ka sellele, et Viitinas on silmapaistvale kohale rist püstitatud. Viitina mõisavalitseja v. Rennekampff, kelle kirjalikust vastusest Marburgile kindralkuberner sai ärakirja, väidab küll, et itaaliakeelset laulu lauldavat ainult ilusa viisi pärast, kuid ülemkonsistoriumi arvates ei õigusta see koguni religioonide segamist (*Religionsmengerey*), mis võib tekitada segadust luterlaste hulgas. Rist olevat öeldavasti püstitatud ümbruse kaunistamiseks, kuid ülemkonsistoriumi arvates ei sobi risti puhtdekoratiivne kasutamine tema väärikusega.

Nähtavasti oli Marburg seekord pöördunud arupärimisega mõisavalitseja poole. Viimane oli selleks piisavalt korrumpeerunud, et ametlikus kirjavahetuses anda slikerdavaid vastuseid. Mõisaproua ise vastanuks arvatavasti siiramalt, aga Viitina usklite koloonia jaoks ohtlikumalt.

Ettekandes kindralkubernerile ei maini ülemkonsistorium suuri avalikke palvekoosolekuid. Küllap neid enam ei peetud, muidu poleks piiratud nurinaga koduste palvetundide pärast. Kuidas kindralkuberner ülemkonsistoriumi ettekandele reageeris, pole teada.

Marburgi 1822. a. aruande originaaliga selle refereeringut trükisõnas pole Marburgi-Krüdenneri suhete siinne jälgija kohanud. Talle jääb küsitavaks, kas Marburg omal algatusel võttis arutluse alla sellise pisiasja nagu itaaliakeelne laul või ergutati teda seda tegema järelepärimistega ülemalt poolt. Üldiselt ei tundu Marburg ju olnud v. Krüdenneri süüdistamisel kuigi initsiatiivikas. Marburgi võimalikud ülemused said andmeid v. Krüdenneri kohta kindlasti mujaltki kui Rõuge

³⁶ Deutsch-protestantische Kämpfe, lk. 76–77.

³⁷ RAKA, F 1269, nim. 1, s.-ü. 511, l. 20–21.

³⁸ Läti NSV RAKA, F 1, nim. 2, s.-ü. 2771, l. 72–73.

pastorilt. Säilinud on Võnnu kirikuõpetaja ning koduloolase Eduard Philipp Körberi kiri praost Moritzale,³⁹ milles Körber kerges reisivate toonis kirjeldab üht külaskäiku Viitinasse. Muu seas jutustab Körber, kuidas vestlusel proua v. Krüdeneriiga — teemaks oli muide Püha Liidu missioon — daam üllatavalt sageli põlvili laskus ja palvetamiseks vaikis. Ka kirjeldab ta õhtust palvetundi, kus lauldi nii saksa ja itaalia kui ka eesti keeles ja «Meieisa» kõrval ei puudunud pöördumine neitsi Maarja poole. Kiri pärineb küll juba 18. märtsist 1819, kuid selliseid külaskäigumuljeid võidi Moritzal või Sonntagiga jagada hiljemgi.

Talvel 1822/23 elas *madame* Krüdeneri õige askeetlikult, näiteks magas ta kütmata toas ja rikkus sellega tema biograafide arvates oma tervise.⁴⁰ Kas Marburg ka 1823. a. kirjutas aruande Viitina asjus, pole teada. Igatahes kandis ta aga Rõuge kiriku meetrikaraamatusse, et 18. märtsil 1823 suri Viitinas 54-aastasena «välismaalane ning kristlik õpetaja härra Georg Heinrich Kellner»⁴¹. Üstava kaastöölise kaotus olevat veelgi halvendanud v. Krüdeneri tervislikku olukorda.

Nüüd, kus prohveti jõud vaibuma hakkas, rahvarohkeid palvetunde vist enam ei peetud. Viitina sage külästamine siiski ei lakanud. Seal käisid küll talupojad, küll muudest seisustest inimesed, et materiaalses või hingehädas abi otsida. Seoses nende külästustega rikuti nähtavasti pahatihti seadust ja korda. See oli ilmselt üks põhjusi, mispärast v. Krüdeneri majanduslik nõuandja v. Glasenapp 1823. a. lõpul esitas kindralkubernerile välise korra hoidmise kohta Viitinas mär-gukirja, mis hiljem on publitseeritud.⁴² Selle kirjutaja kurdab, et proua v. Krüdeneri võtab vastu iga küllatuli, soovides kõikjal aidata, kuigi tema majanduslik olukord seda ei võimalda. Seejuures ei arvesta ta neid formaalsusi, mida võõraste puhul tuleb silmas pida. Osalt tuleb see seaduste halvast tundmisest, osalt heatahtlikust karakterist. Seepärast soovitab v. Glasenapp mõisa valitsemine (*Verwaltung*) B. J. v. Krüdeneriilt ära võtta (kuigi ta jääks mõisa omanikuks edasi) ja teha see ülesandeks mõisaproua poolt nimetatavale mehele. Viimase ülesandeks oleks kontrollida, et Viitinasse saabuvate külaliste dokumen-

did oleksid korras, ja hoolitseda selle eest, et võõrad talupojad ei peatuks seal üle seaduses lubatud aja, samuti et Viitina eemaldataks isikud, kes kehtivaid seadusi ei austa, et sillakohtule antaks aru mõisa külästajatest ja sealsetest sündmustest jne. Viitina naabruskonnas aga tuleks talupoegadele teatada, et nad ei tohi minna Viitinasse otsima abi, mida neil õigus on saada oma kogukonna magasiaidast.

Märgukirjas soovitatud sammud jäid astumata. Aga nendetagi vabanesid ilmalikud ja vaimulikud võimud varsti murest ekstsentrilise naise pärast. Nimelt võttis *madame* Krüdeneri vastu vürstinna Anna Sergejevna Golitsõna pakkumise reisida koos temaga Krimmi. Millal v. Krüdeneri Viitina lahkus, pole teada, igatahes aprillikuu algul 1824 oli Peterburis reisi-valmis seltskond, kuhu peale vürstinna Golitsõna ja B. J. v. Krüdeneri kuulusid veel viimase tütar ja väimees v. Berckheimid, keegi krahvinna Jakušina ja hulk šveitslasi, keda Krimmis maavaldusi omav vürstinna kavatses sinna elama asustada. Sõideti veeteitsi. Laskumisel mööda Volgat tundis vähktõbe põdev prohvet end laeva liikudes suhteliselt hästi, peatustel sadamais aga suurensid tema vaevad. Ta mõtted keerlesid nüüd nähtavasti rohkem oma pattude ja isikliku õndsakssaamise kui jumalariigi tuleku ümber. Meil pole põhjust siin lähemalt jälgida seda pikka teekonda ja B. J. v. Krüdeneri surma Krimmis 1824. a. detsembris. Muide on A. Buchholtz palju reisinud daami viimast reisi tema tütre Juliette v. Berckheimi kirjade põhjal üsna üksikasjaliselt kirjeldanud.⁴³

Viitina väike usklike pesakond ei lagunenud kohe pärast v. Krüdeneri ärasõitu. Kahel abielupaaril — Siptitzitel ja Günzelitel —, kus vähemalt mehed olid tulnud välismaalt, sündisid Viitinas 1824. a. juulis ja septembris lapsed, nagu näha Rõuge meetrikaraamatust.⁴⁴ Vaevalt olid aga B. J. v. Krüdeneri väheseks jäänud kaaslased või tema helduse ärakasutajad prohveti endata kuigi aktiivsed ja tõenäoliselt jäi Marburgi mured Viitina pärast 1824. aastal väikeseks. Kuid nende asemele tulid uued mured.

Nimelt teravnesid sel aastal Marburgi vastuolud ratsionalismisöbralike ülemustega kiriku lõunaeestikeelse lauluraamatu ja Võru praostkonna pastorite konvendi küsimuses tõsiseks tülik. Aastail 1803 ja 1816 oli lauluraamat ilmunud tunduvalt muudetud sisuga. Marburg ei olnud rahul redigeerijate tööga, kurtes, et nad on paljud head vanad laulud välja jätnud ja allesjäänud traditsioonilise kristliku doktriini kahjuks ümber teinud. Võru praostkonna kirikuõpetajate konvendi nime all mõisteti algul Võru praostkonna ja Tartu linna pastorite regulaarseid kooskõpimisi, mis toimusid alates 1802. aastast Tartus. (Võru praostkonda kuulusid ka lõuna pool Emajõe asetsevad

³⁹ RAKA, F 1269, nim. 1, s.-ü. 511, l. 18—19.

⁴⁰ A. Buchholtz, Frau v. Krüdeners letzte Jahre, lk. 46; C. Ford, The Life and Letters of Madame de Krüdeneri, lk. 315—316.

⁴¹ RAKA, F 1268, nim. 3, s.-ü. 8, l. 174. Üks eesnimedest erineb teistes allikates antuist — võimalik, et Kellneril oli kolm eesnime, millest kord ära jäeti *Heinrich*, kord *Johann*.

⁴² Deutsch-protestantische Kämpfe, lk. 77—78.

⁴³ A. Buchholtz, Frau v. Krüdeners letzte Jahre, lk. 46—58.

⁴⁴ RAKA, F 1268, nim. 3, s.-ü. 8, l. 5 ja 5 p. Christian Friedrich Günzeli välismaine päritolu selgub sealtsamast, l. 174.

Tartumaa kihelkonnad.) Algul olid pastoreite kooskämised vabad koosolekud ameti- ja usuküsimuste üle mõtete vahetamiseks ning kollegiaalsuse süvendamiseks, hiljem püüti eriti praost Moritza poolt konvendist kujundada ametlikku organisatsiooni, anda talle teatav võim tema liikmete üle, näiteks teha koosolekuile ilmumine kohustuslikuks. Marburg töötas konvendi ametlikuks organisatsiooniks kujundamise vastu, kuid tulemuseta. Kui 1823. a. suvel konvendi uut põhikirja arutati, keeldus Marburg uuele põhikirjale alla kirjutamast ja teatas, et astub halva tervise ja kõrge vanuse (69 aastat) tõttu konvendist välja. Oma kirjalikus lahkumisavalduses süüdistas ta ühtlasi konventi tartukeelse lauluraamatu ja katekismuse rikkumises, ebareligioossuses ja ebahumaansuses.⁴⁵ Nii sel puhul kui ka ühes hilisemas kirjas praost Moritzale väljendus Marburg sedavõrd teravalt, et praost 18. veebruaril 1824 saatis kindralsuperintendent Sonntagile Marburgi peale ametliku kaebuse, millest Kirjandusmuuseumis on koopia.⁴⁶ Moritz taunis seal Marburgi solvavat käitumist lauluraamatu- ja konvendiküsimuse arutamisel, aga ühtlasi ka lohakat asjaajamist Rõuges, muu seas vigaste aruannete esitamist. Moritz leidis, et Marburg ei tule enam pastoriülesannetega toime ja et talle tuleks võtta abiõpetaja. Ametliku kirjaga kaasaläinud erakirjas Sonntagile⁴⁷ räägib Moritz veelgi nõrduvalt Marburgi äärmisest lohakusest, võimetusest ja arrogantsusest, serveerib isegi kuuldu- se, et Marburg tarvitavat liialt alkohoolseid jooke. Füüsiliselt olevat Marburg veel imetlusväärset tugev. Kes jõuab teda küll lõpuni taluda? muretseb Moritz, «sest et ta on väimselt ammugi halvatud ja eriti et tema lähedal on Krüdeneri palve- ning hooraargas»⁴⁸. Nähtavasti leiab Moritz, et v. Krüdeneri paha mõju Marburgile on ikka veel suur: vaevalt tal muidu kirumissõnad sulge tuleksid.

Ülemkonsistorium nõudis Marburgilt rahaträhi ähvardusel seletust, kes on need pastoreite konvendi liikmed, kes olevat ära võltsinud tartukeelse lauluraamatu ja katekismuse. Marburgi vastus oli peaaegu 70 lehekülge pikk. Kirja algul ütles Marburg, et ta on silmas pidanud asja, mitte isikuid, keda ta ei tea. Ta mõnõis, et oleks pidanud sõnades vahest ettevaatlikum olemas, sisuliselt jäi aga oma seisukohale, tuues arvukalt näiteid uuendatud lauluraamatu ja traditsioonilise luterliku õpetuse sisulise lahknemise kohta. Aramärkimist leidsid ka raamatu keeleavad ja meelumivääratused. Oma seletuskirja olevat Marburg kirjutanud haigena, palavikus. Liivimaa ülemkonsistorium nüüd Marburgi siiski pikemalt ei tülitanud, arvestades vahest seda, et tsaarivalitsuse kirikupoliitikas valitses juba aastaid ratsionalismile vaenulik suund ja laineidlõõva tüli korral võis karta vahe-

lesegamist Peterburist ülemkonsistoriumi kahjuks.⁴⁹

Kui nüüd tagasi tulla Marburgi-Krüdeneri suhete juurde, siis refereeritud kirju meenutades võib öelda, et algul oli Marburg v. Krüdeneri peaaegu kriitika ülistaja, kuid mitte kauaks. Üks B. J. v. Krüdeneri biograafidest, Clarence Ford, on üldistavalt öelnud, et *madame*'i «isiku mõju oli magnetiliselt võimas, aga samal ajal ainulaadselt põgus», sest tema väga emotsionaalne õpetamine suutis küll haarata südant ja virgutada fantaasiat, aga harva veenda mõistust.⁵⁰ Ilmselt koges seda ka Marburg. Kuid kriitika ärkamisest hoolimata jäi Marburg ikkagi mõnel määral v. Krüdeneri austajaks. Marburgi surma-aastal «Inlandis» ilmunud lühibiograafias võetakse Marburgi suhtumine naisprohvetisse kokku järgmiselt: «Kui suured ka polnud kimbatused, millesse tema tegevus Marburgi sageli viis, ometi oli ta (Marburg — L. A.) temasse südamest kiindunud ja temaga parimas seltskondlikus läbisaamises, mida tema (B. J. v. Krüdener — L. A.) omalt poolt oskas alal hoida kõige õrnema hoolivusega, millega ta suhtus raugasse ja selle perekonnanasse. Veel hilisemal aastal... rääkis Marburg sellest ebatavalisest naisest suure lugupidamisega ega jõudnud tema vaimu ja südame eeliseid küllalt kiita.»⁵¹ Mõned superlatiivid ses tsitaadis tuleb vahest tollaegse tunde- küllase stiili arvele panna, aga üldiselt kõlab ta usutavalt.

Millest siis selline kiindumus kriitika ärkamise kiuste? Suure tõenäosusega võib oletada, et Marburg hindas kõrgelt tuhandete hädaliste abistamist v. Krüdeneri poolt, nägi selles reaalselt humaanset saavutust. Paljude maade politsei poolt vintsutatud ja ajakirjanike poolt hurjutatud daamil võis Marburgi silmis olla süütu või vähese süü pärast kannataja oreool. Tõenäoliselt pidas Marburg lugu B. J. v. Krüdeneri kirjanduslikest saavutustest ja oli lugenud tema «Valérie'd». Sellest 1803. a. detsembris ilmunud romanist avaldati 1804. a. Pariisis mitu kordustrukki ja ta trükiti samal aastal prantsuse keeles ka Baltikumis, Miitavis Steffenhageni juures. Saksa keeles ilmus juba 1804. a. sellest kaks eri tõlget. Tõlkeid ilmus muudiski keeltes, 1807. a.

⁴⁵ Die Gesangbücher in den Russischen Ostseeprovinzen. «Evangelische Kirchen Zeitung» 1837, nr. 28, lk. 223—224.

⁴⁶ KM KO, Koopiad 223: 1, l. 143—145.

⁴⁷ KM KO, Koopiad 223: 1, l. 141—142.

⁴⁸ Viimast sõna pole praosti kombekas sulg välja kirjutanud; kirja saksakeelses tekstis seisab *Bet und H-Winkel*, aga Sonntag muidugi taipas, et tegemist on põlastava käibe- väljendi *Pest- und Hurenwinkel* («katku- ja hooraargas») Viitinale kohase teisendusega.

⁴⁹ Die Gesangbücher in den Russischen Ostseeprovinzen. «Evangelische Kirchen Zeitung» 1837, nr. 29—30, lk. 229—232, 238—239.

⁵⁰ C. Ford, *The Life and Letters of Madame de Krudener*, lk. 206—207.

⁵¹ Georg Gottfried Marburg. «Inland» 1836, nr. 41, vg. 678.

näiteks vene keeles. Prantsusmaal avaldati originaalist hiljemgi kordustrükke, vähemalt 1898. aastani.⁵² Nii laialt levinud teos jõudis tõenäoliselt ka Marburgi kätte, seda tõenäolisemalt et Marburg kuulsa kaasmaalase vastu juba enne tema Viitinasse naasmist huvitundis. Ent siirdugem oletuste mant teada olevate faktide juurde.

Marburgi ja v. Krüdeneri usulistest tõekspidamistest oli nii ühist kui ka erinevat. Vastupidi ratsionalistlikule teoloogiale, mis XIX saj. algul hilinenult ja lahjenedult Liivimaa luteri kirikusse ajuti teed leidis, jäi Marburg peaaegu usuvaks kiriku traditsioonilisele õpetusele. See kajastus nii Marburgi poleemikas lauluraamatu pärast kui ka tema teoseis.⁵³ Siiski ei kujunenud Marburg ja v. Krüdeneri mõttekaaslasteks, sest nende teoloogilistes vaadetes oli ka suuri erinevusi. Usk Kristuse riigi peatsesse tulekusse oli Marburgile võõras. Seda polnud kuulutanud luteri kirik ja selle lootmist ei soodustanud ka valgustussajandi kriitiline vaim, mis omajagu oli mõjutanud Marburgi, nagu näha tema hinnangust aja situatsioonile XVIII sajandi lõpul.⁵⁴ Kindlasti oli Marburg liiga elukogenud ja kaine, et uskuda Aleksander I või Barbara Juliane enda suurrolli jumalariigi maa peale toomisel. Küllap ta teadis ka ajaloost, et selle peatse tulemise jutlustamisega olid sageli kaasnenud rasked rahutused, ning palus seepärast Krüdeneri ja Kellnerit, et nad oma ohtliku fantaseerimise jätaksid. Tervekspalvetamiskatseid nimetas Marburg edvistamiseks. Vaevalt oli tema suhtumine *madame*'i prohvetlikesse ennustustesse parem. Marburgile kui tõsiluterlasele pidid vastuvõetmatud olema katoliiklikud elemendid B. J. v. Krüdeneri õpetuses. Viitina prohvet rõhutas katoliiklikult, et patukahetsejale on oluline neitsi Maarja ja pühakute eestkostete jumala juures; Maarja ja pühakute kultuse oli aga Luther otsustavalt hüljanud.

Maarja poole palvetamise küsimuses toimus 1818. a. sügisel muide poleemiline kirjavahetus pastori ning publitsisti H. G. v. Jannau ja Krüdeneri ning Kellneri vahel, millest osa (v. Krüdeneri kiri) on avaldatud trükis⁵⁵, osa säilinud vähemalt vanades ärakirjades.⁵⁶ Mainitud kirjavahetusest selgub ka, et v. Krüdener nõudis isiklikku pihtimist kaaskristlastele või vaimulikule, mis jällegi luteri kirikus tavaks ei olnud. Et v. Krüdener olnuks paavstivõimu pooldaja, nagu nägime Marburgi väitvat ühes kirjas Sonntagile, on vististi arusaamatus, vahest rutakas üldistus mõnest paavsti kaitseks lausutud lausest. Jutlemisel Sveitsis ühe protestantliku vaimulikuga igatahes deklareeris *madame* Krüdener, et ta pole ei protestant ega roomakatoliiklane, vaid on ristiusu algusaegade katoliiklane.⁵⁷ Samal ajal kui B. J. v. Krüdeneri Liivimaal kahtlustati kaldumises roomakatoliikluse, pöördus ta usuasjade ning haridusministri A. Golitsõni poole järelepärimisega, millistel tingimustel saaks Viitinasse asutada kreekakatoliku kiriku. Golitsõni vastus oli hiljem publitseeritud.⁵⁸ Sellest huvist, mis luteri kiriku tegelastele küllap saladuseks jäi, ei saa rutakalt järeldada erilist kiindumust kreekakatoliku kirikusse. Vahest oli tegemist mingi taktikalise kaalutlusega, näiteks lootusega pääseda võistleva kiriku rajamise läbi luteri kiriku sekkumisest Viitinas toimuvasse.

Kui B. J. v. Krüdener end algkristlaseks ehk esimeste sajandite katoliiklaseks nimetas, siis ta siiski liialdas. Esimeste sajandite kristlased taunisid näiteks osavõttu igasugustest sõdadest, teemata vahet õiglaste ja ebaõiglaste sõdade vahel, B. J. v. Krüdener aga, nagu öeldud, propageeris Venemaa sõttaastumist kreeklaste kaitseks. Keiser Aleksander I ja Vene vägede sõjalisi saavutusi võitluses Napoleoni vastu oli ta aga 1815. a. pisibrošüüris «Le Camp des Vertus»⁵⁹ ülistanud otseki jumalast endast saadud inspiratsiooni tulemust.

B. J. v. Krüdeneri heategevus oli improviseeriv, momendi impulssidele reageeriv, mitte kaugele etteplaanitsev. Vabajooksulises helduses jagas ta toetust ka läbinähtavaile petistele, nagu kuulsime. Sellist heldust tahaks küll ajaliseltsi piirata üks Rõuge kihelkonna rahvatraditsioonist pärinev anekdoot, mille G. Suits on trükis avaldanud. Selles jutustatakse, kuidas üks vaesust teesklev Vana-Roosa mees läks Lätimaale kerjama. Piiblisalmide tsiteerimise asemel — see oli kerjamisel kombeks — ajas ta suust eestikeelset lora, öeldes vahetevahel «aamen». Lätlased, kes eesti keelt ei osanud, annetasid talle heldelt vilja. *Madame* Krüdener, kes parajasti Alüksnes külastägil viibis, sai kerjuse vembule jälile, ja kui mees hiljem abiotsijana Viitinasse ilmus, anti talle jumalateotuse eest vitsu. Sellest ajast peale olevat Viitinas hakatud

⁵² E. J. Knappton, *The Lady of the Holy Alliance*, lk. 232.

⁵³ Vt. näit.: G. G. Marburg, *Religiöse Gedanken, Abhandlungen und Erzählungen*. Mitau, 1. a., lk. 79–90; [G. G. Marburg.] *Uts Jut katte ma meeste waijel ütte kange räise Soddamisse perräst*. 1813, lk. 9–11.

⁵⁴ Marburg on kirjutanud kiidusõnu valgustusele ja sellega öeldavasti kaasnenud suuremale arukusele, ebausua vähenemisele, enneolematule mõtlemis- ja kirjutamisvabadusele, tolerantsusele, valitsuse leebemaks ja inimsõbralikumaks muutumisele, kasvatuse paranemisele. Vt. G. G. Marburg, *Religiöse Gedanken*, lk. 2–9.

⁵⁵ *Erinnerungen aus der Zeit der Frau Barbara von Krüdener*. «Dörptsche Zeitung» 17. I 1875, nr. 14.

⁵⁶ RAKA, F 1269, nim. I, s.-n. 511, l. 2–3.

⁵⁷ C. Ford, *The Life and Letters of Madame de Krudener*, lk. 305.

⁵⁸ В. Н., Баронесса Крюденер и ее переписка с князем А. Н. Голицыным. «Русский Архив» 1885, nr. 1, lk. 328.

⁵⁹ Sellest harulduseks muutunud trükisest annab ingliskeelse tõlke C. Ford, *The Life and Letters of Madame de Krudener*, lk. 214–218.

abiotsijaid kontrollima.⁶⁰ Vaevalt see kontroll eriti range oli, kuigi vahest perekonnasõprade, sugulaste ja mõisavalitseja keelitused, samuti ressursside piiratus võisid vahel julget, jumala abile lootvat annetajat pidurdada. Põhiliselt oli keeldumine talle võõras. Kord on ta omandit nimetanud «varguseks jumalalt».⁶¹ Mõistagi ei sobinud siis omandit hoida. Vähe-malt Sveitsis oli B. J. v. Krüdener mõni-kord viimse peenrahani helde. Seal, tõsi küll, äratas tema eeskuju suurejooneliselt annetama teisigi, vaeseid ja rikkaid.⁶² Helduse sellise nakkuse kohta Liivimaal pole andmeid.

Marpurgi suhtumine v. Krüdeneri hea-tegevusse oli ambivalentne. Nagu kuul-sime, tahtnuks ta mõisaproua tähelepanu juhtida tema helduse läbimõtlematule laa-dile, teiselt poolt häbenes ta seda teha. Evangeeliumide abil olnuks muidugi raske argumenteerida helduse vastu. Mar-purg ise, vaesest kodust võrsunud mees, mõisata ja vist rikkaste sugulasteta, poleks julgenud sukelduda sellisesse kinki-misõnne. Kirikuametnikuna oli ta harju-nud korraldatud ning organiseeritud hea-tegevusega. B. J. v. Krüdener aga ei näi olevat heategelikke organisatsioone kõr-gelt hinnanud. Vähemalt oma Baseli koge-muste põhjal on ta kirjutanud, et need «armastuse täiesti kustutavad».⁶³ Häda-liste kohtlemises oli talle iseloomulik vennastumiselevus. *Madame*'i biograafiaist sääme teada, et Sveitsis on ta surunud roimarite ja nakkushaigete käsi, suudelnud võõrast naist, kelle nägu oli vähktõvest moonutatud.⁶⁴ Ühest vennaste-koguduse aruandest, mis hõlmab ajavahe-mikku 1806. a. juunist 1807. a. maini, võib lugeda, et proua v. Krüdener, kes käib Rõuge kihelkonnas vennaste palve-tundides, kuigi ta eesti keelt ei oska, suudleb lahkumisel eesti õdesid otskui omasuguseid.⁶⁵ Aastast 1818 jutustab üks tollaegne ülestähendus, et B. J. v. Krü-dener armastab väljasõitudel ümbruskon-da kõrtside juures külainimestega vestel-da, nendega koos palvetada ja kallistades ning suudeldes väikesi kingitusi jagada.⁶⁶ Võib arvata, et suhtumine mõisaproua kallistustesse oli vägagi mitmesugune. Kindlasti leidis rahva üldisemat heak-siitu see, et Viitina teolised vabanesid laupäeviti töölt juba lõuna ajal, nagu kiidab rahvatraditsioon.⁶⁷ Pole andmeid, et Marpurg oleks ironiseerinud v. Krüde-neri vennastumissceneide üle, aga pole ka andmeid, et ta ise oleks katsunud rahvaga vennastuda. See olnuks muidugi raske. Pastorina polnud ta ju ainult «armuõpetuse» kuulutaja, vaid ka ametnik, kiriku ja tollaegseis oludes osalt ka riigi funktsionäär. Sellena pidi ta ini-meste suhtes paratamatult teatavat distantsi hoidma ega võinud endale luba-da enesealandamise ega eneseülendamise ekstsesse. Aga vaevalt ametis vanaks saa-nud mehele sellist kiusatust tuligi.

Kuigi B. J. v. Krüdeneri juures oli

Marpurgile mõndagi võõrast ja vastuvõt-matut, püsis tal problemaatilise naise vastu teatav sümpaatia ning ta püüdis ametlikes aruandeis (niivõrd kui neid tun-neme) romantikust fantasti kujutada kirikule väheohtliku iseäratsejana. Tegelikult B. J. v. Krüdener maakolkas selleks osu-tuski.

Milline oli v. Krüdeneri mõju Marpurg kirjamehetööle? Ilmaliku autorina vai-kis Marpurg v. Krüdeneriga kokkupuutu-mise aastail edasi. Kas võib selle osaltki panna Viitina mõisaproua süüks? Pole põhjust arvata, et viimane oleks Mar-purgile õpetlike raamatute kirjutamise ära laitnud. Kusagilt ei nähtu, et B. J. v. Krüdener olnuks rahvale alghariduse and-mise vastu. Pestalozzit on ta ühes kir-jas nimetanud «inimarmastuse ja heate-gevuse inglisk».⁶⁸ Lubatud uus kool jäi *madame*'il küll asutamata, aga vaevalt oli selle põhjuseks meelemuutus hariduse suhtes — tal jäi mõni muugi lubadus täit-mata. Fakt on aga see, et v. Krüdener kulutas vananeva kirjamehe aega, ajen-dades teda töötama kahe vaimuliku raamatukese kallal, ja oli selle põhjuseks, et Marpurgil tuli nii kirjalikult kui ka suu-sõnal arutada Viitina uskliske asju. Kohus-tus anda sümpaatse isiku kohta andmeid, mida kõrgemal pool võidi kasutada vii-mase vastu, küllap viis Marpurgi mõnigi kord kimbatuse, pani ta pead mürd-ma oma aruannete sisu ja sõnastuse üle. Häirivat ja kirjamehetööst eemalekiskuvat juhtus neil aastail Rõuges muudki. Aastal 1820 oli kihelkonnas niivõrd tõsiseid talurahvarahutusi, et juuli lõpul majutati sinna rood soldateid.⁶⁹ Veidi varem oli Rõuge kirikumõisa lühemaks ajaks maju-tatud viis kasakat.⁷⁰ Rahutustel olid mui-dugi konkreetsed maised põhjused ja si-demeid v. Krüdeneri jumalariigi-fantaa-siaga pole siit vaja otsida.

Ikkagi jääb küsitavaks, kas siis, kui polnuks Rõuge kihelkonnas talurahvarahu-tusi ja ususegadusi, oleks Marpurg taas hakanud kirjutama ilmalikke raamatuid. Marpurgi õppekirjanduslik tegevus oli lakanud ju ammu enne v. Krüdeneri tulekut ja selle lakkamise põhjused võisid

⁶⁰ G. Suits, *Madame Krüdener dans la tradition populaire estonienne*. Rmt.: Institut Scientifique Français de Tartu (Estonie). *Annuaire* 1935. Tartu, 1936, lk. 88—89.

⁶¹ C. Ford, *The Life and Letters of Madame de Krudener*, lk. 116.

⁶² H. v. Redern, *Zwei Welten*, lk. 166, 177; C. Ford, *The Life and Letters of Madame de Krudener*, lk. 239, 267.

⁶³ *Zeitgenossen III*, Abtheilung II, lk. 149.

⁶⁴ H. v. Redern, *Zwei Welten*, lk. 166—167, 163—164.

⁶⁵ Bericht von dem verbundenen Häuflein des Dörptschen Districts. Archiv der Brüder-unität [Herrnhutis], R 19, Gaa 3 b. Sellele arhiivaalile juhtis tähelepanu R. Põldmäe ja andis vastava väljavõtte lahkesti kasutada.

⁶⁶ *Deutsch-protestantische Kämpfe*, lk. 64.

⁶⁷ G. Suits, *Madame Krüdener dans la tradition populaire estonienne*, lk. 87.

⁶⁸ H. v. Redern, *Zwei Welten*, lk. 153.

⁶⁹ RAKA, F 2054, nim. 1, s.-ü. 39, l. 22 p. ja 25 p.

⁷⁰ J. Kahk, *Eesti talurahva võitlus vaaduse eest*. Tallinn, 1962, lk. 55.

mõjuda edasi. Milles aga seisnesid need põhjused? Katse sellele küsimusele vastata viiks käsitletava teema raamidest välja ning käiks pealegi nende ridade kirjutajale üle jõu. Küllap tuleksid siin arvesse nii Marpurgi endaga kui ka tema miljöoga seotud tegurid. Olgu siiski osutatud ainult ühele, mida kirjamehe uurijad seni ei näi olevat järginud.

Artikli algul mainitud mõte, nagu oleks Marpurgi õppekirjanduslikust tegevusest võõrutanud mõnelt poolt avaldatud väide, et talurahval pole midagi vaja teada päikesest, kuust ja tähtedest, on pärit Marpurgi kirjas J. H. Rosenplänterile 6. juunist 1819.⁷¹ Samast selgub, et «albid kriitikud» tulid sellise väitega välja juba pärast «Kõnne Jutto nink Juttustamisse» ilmumist. Juba siis otsustas Marpurg, nagu ta kirjas ütleb, eestlastele mitte midagi enam kirjutada, aga kirjutas siiski oma 1805. a. ilmunud lugemiku. Seda maininud, jätkab Marpurg: «Intriigid [*Kabbalen*], mida minu vastu sepi- ses surnud P. v. R., võtsid mult igasuguse himu veel midagi eestlastele kirjutada. — küllap Teie olete lugenud «Uhe praosti ametikogemust» allkirjaga R. — Magazin für protestantische Prediger [vorzüglich im Russischen Reiche], aastakäik 1817, vihik 5, lehekülj 305—313 —, mis on sihitud minu vastu ning on täis valet ja peettust. — Ka Teie olete tema kurikavalust veidi tunda saanud.» P. v. R. on midugi pastor Johann Philipp v. Roth, kelle elu lõpul tekkis konflikt ka Rosenplänteriga.⁷² Aastast 1798 kuni surmani juunis 1818 oli v. Roth Võru praostkonna praostiks, aastast 1803 ka Liivimaa ülemkonsistooriumi assessoriks ja 1809. a. peale assessoriks veel Tartu-Võru ülemkirikueestseisja ametis,⁷³ asutuses, mis juhtis ja kontrollis kirikute tegevuse majanduslikku külge. Juba nende ametite tõttu oli v. Roth mõjuvõimas isik. Lõunaestikeelse kirjavara soetajana ja Kanepi kooliolude parandajana oli tal ka estofiili maine. Neist vähestest Kagu-Eesti pastoritest, kes midagi rahva keeles trükkis avaldasid, olid G. A. Oldekop ja F. G. Moritz (hilisem praost) tema lähedased sõbrad. Praost v. Rothiga tülli minnes võis Marpurg teatud määral sattuda isolatsiooni teiste tartu keelt kasutavate pastoreist kirjameeste suhtes.

Marpurgi kirjas viidatud artiklis jutustab v. Roth üksikasjaliselt sellest, kui-

das ta praostina ühes kirikus ära hoidis proovijutlust pidava vaimuliku kantslist mahakiskumise sellega, et ta kirikulisi rängalt hirmutas. Kuigi kirjutises ei mainita kiriku ega pastori nime, selgub sealt siiski, et lugu toimus Võru sillakohta ametipiirkonnas. Ja nii polnud Liivimaa pastoreil ajakirja lugedes initsiaali R. taha peitunud autoris raske ära tunda v. Rothi ja ohustatud jutlustajas oletada Marpurgi. Viimane sai Rõuge pastoriks kirikupatrooni kutsel, kuigi talurahvas sel kohal oleks tahtnud näha kedagi teist.⁷⁴ Pole teada, kas ja mil määral v. Roth trükkisõnas liialdas Marpurgi ebapopulaarsust või enda teeneid tema kaitsmisel, igatahes pidi loo trükkimine Marpurgile olema piinlik.

Marpurgi ja v. Rothi pingeliste suhete kohta pole seni trükkis midagi avaldatud. Oletada võib, et üheks hõõrumispunktiks mitme võimaliku hulgas olid kirikukirjanduse küsimused. Just v. Rothi praostiks olles ja küllap tema organiseerimisel muudeti ju tartukeelset lauluraamatut ratsionalistlikus vaimus. Marpurg võitles selle vastu, aga tulemuseta või väheste tulemustega. Ärvata on, et oma eriarvamusi lauluraamatu kohta esitades oli Marpurg mõnigi kord üsna murelik. Kirjas Sonntagile 6. veebruarist 1816 kirjutab ta, et ta on v. Rothile saatnud oma avameelse arvamuse avalduse tartumurdelise lauluraamatu kohta, ja palub kindral-superintendenti kaasa aidata, et raamatusse jälle võetaks mitmed vanad laulud, millest Marpurgi arvates mõnigi on uutest kümme korda väärtuslikum. Ühtlasi avaldab ta soovi, et Sonntag sellest palvest kellelegi ei räägiks.⁷⁵ Ilmselt kartis Marpurg, et katse mõjutada lauluraamatu kujundamist kõrge ülemuse kaudu võiks praosti või teisi ametivendi pahandada. Varem, 1813. a. anonüümselt ilmunud raamatukeses «Üts Jut kaitte ma meeste waijel ütte kange räise Soddamisse per-räst» oli Marpurg püüdnud tülüküsimust viia ka eesti lugeja ette, avaldades lootust, et vahest tuleb muutmisele «se wast-ne laulorammat, kelle sissen, ni kui rahwas ütlep nink nurrisep, paljo on ümbre mudetud nink ka mitto wannu kalli laulu omma mahha wöttetut sanu», aga tsensor tõmbas selle koha käsikirjast maha.⁷⁶ (Tsenseerijaks, nagu raamatukesest näha, oli muide lektor Roth, seega praost v. Rothi poeg.) Rahval ei sobinud kritiseerida kõrgemalt poolt talle määratud raamatuid. Võitlus nende ümber toimus pastorkonnas ja küllap tekitas seal lisaks teoloogilisele kontroversile mõnigi kord isiklikku vimma ning intriige. Marpurgi-Rothi konkreetne juhtum midugi ootab alles uurimist. Praegugi aga võib oletada, et takerdumine Kagu-Eesti pastorkonna tülidesse, kus Marpurg pealegi võitles parajasti kaotusseisus oleval poolel, oli vähemalt üks oluline põhjus, mis võttis Marpurgilt himu raamatuid kirjutada.

⁷¹ KM KO, Koopiad 132:4, l. 1—2.

⁷² L. Anvelt, Lisandusi J. H. Rosenplänteri tundmiseks. «Looming» 1971, nr. 6, lk. 933.

⁷³ J. F. v. Recke, K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland III, Mitau, 1831, lk. 575.

⁷⁴ F. Oinas, George Gottfried Marpurg, lk. 532.

⁷⁵ KM KO, Koopiad 290:8, l. 8—9. Originaal: Läti NSV RAKA, F 6822, nim. 1, s. ü. 180, l. 7 p.

⁷⁶ F. Oinas, George Gottfried Marpurg, lk. 538.

Kirjandus ja televisioon

Eesti televaatajale antakse ööpäevas kolme kanali kaudu 28,5 tundi saateid, 8 tundi neist on Eesti Televisiooni omad. On ilmselge, et ka ülinnukas televaataja (=teleori) ei suudaks kõike pakutavat vastu võtta ning peab tegema valiku, mida vaadata, mida mitte. Ja mõistagi, et igaüks tahab vaadata ikka seda, mis teda huvitab. Niisama igaks juhuks televiisori ees tuiutamine on elutempot ja vaba aja veetmise võimaluste rohkust arvestades ilmselt erandnähtus, millele televisioonitöötajad kava koostades ei saa lootma jääda, kui nad tühja tööd teha ei taha. Teatavad käärid ühelt poolt teleprogrammi koostajate, saadete tegijate võimaluste ning teiselt poolt eri vaatajaskirühmade soovide vahele jäävad nähtavasti küll alati: tegijad peavad püüdma võimalikult kõikide eri- ja huvialade inimestele midagi pakkuda, iga vaataja peab aga eelkõige silmas seda, mis just tema tahtmistega kokku käib. Paradiisiajalikku kõikide rahulolu kõigega pole siin võimalik saavutada, aga kui mingi kindla huvialaga potentsiaalsed televaatajad pikemat aega nurisevad, et televiisorist ei ole midagi vaadata, siis tuleb vistart ilmselt tegijatelt otsida. Eesti Televisiooni kirjandussaadete kohta on aastate jooksul olnud mõndagi nurinat kuulda. On need nurinad õigustatud?

Tuletagem televisioonilehe abil meelde, mida meie televisioon on pakkunud kirjandusnimestele, lihtsalt kirjandushuvilisele vaatajale, raamatuseõbrale. Kas ja kuidas on televisioon valgustanud meie kirjanduselu päevaprobleeme, mida on teinud raamatumaailma tutvustamiseks, lugeja suunamiseks? Nõnda küsimine oleks televisiooni algaastail vähemalt õlgu kehitama pannud, sest siis muretsesid kirjandusinimesed selle pärast, et televiisor tõrjub raamatu kõrvale. Hirmul ikka suured silmad. Päris kiiresti selgus, et televaatajate hulga suurenemine ei tähenda kirjandushuviliste arvu kahanemist, et lugu on koguni vastupidi: televisioon saab kirjanduspropagandas oma sõna sekka öelda. Ja kui mitte enne, siis vähemalt pärast NLKP Keskkomitee otsust «Kirjandus- ja kunstikriitikast» oleks pidanud kõigile selgeks saama seegi, et televisioon mitte ainult et võib tegelda, vaid on kohustatud tegelema kirjandusprobleemidega. Siiski meenutasid televisiooni kirjandussaadete vaataja poole nähtuna endist viisi seda Muumi-jutu tegelast, kes

rääkis ja tegutses, kuid kelle kuju ainult ositi teistele nähtav oli ja kes veel tervikunagi ilmunult tükk aega ilma näota ringi käis. Alles möödunud talvehooajal hakkasid meil televisiooni kirjandussaadet kuju võtma.

Varasemate aastate kirjandussaadetega võrreldes tuli möödunud talvel tege likult juurde ainult kaks saatesarja («Järjehoidja» ja «Kriitiku pilguga»), aga selleest üks (kuukommentaar) kadus jälle ära, nii et kirjandussaadete osamaht televisiooni koguprogrammis märgatavalt ei muutunud. Kõiki teisi kirjandussaadete liike, nagu televaataja kohtumine kirjanikuga, kirjandusõhtute ülekanded, luule- ja proosapalad näitlejate esituses, pakuti ennemgi ja üksiksaadetena ei olnud need ei paremad ega halvemad varasematest. Ja kui tööle au anda, siis kirjandusprobleemide arutelusid kriitikute ja kirjandusteadlaste osavõtul, mida on küllap üsna vaevarikas korraldada, oli varem rohkemgi (möödunud talvest on nimetada ainult üks selline saade: V. Gross, K. Kurg ja E. Vetemaa noorte loomingu). Kui üldmulje televisiooni kirjandussaadetest möödunud hooajal siiski märksa paranes, siis nähtavasti tänu nendele kahele uuele saatesarjale. Ilmselt oli tarvis just mingit sarisaadet, mis ainuüksi juba oma kindla esinemissagedusega loob mulje järjepidevusest teatava probleemiringi käsitlemises.

Sigrimigriliku olemusega saatesari «Järjehoidja», mis esimest korda läks eetrisse 17. oktoobril ja kindlalt mai lõpuni vastu pidas, sobib oma televisioonipärase pildilikkuse ja käsiteldavate küsimuste haardeulatuse (kirjanduselu kõige laiemas mõttes) poolest õige hästi telg-saateks. Selles mõttes oli «Järjehoidja» kahtlemata õnnelik leid. Kitsama eesmärgiasetuse poolest on kirjandussaadet ju õige erinevad: selgelt meelelahutusliku iseloomuga saadete (humoristlikud palad maailmaklassikast näitlejate esituses sarjas «Täiesti tõsised lood», kirjukavalised laupäevaõhtud kirjaniku seltsis) ja ehk ainult väikest erialainimeste ringi huvitava kirjandusprobleemi arutelu vahele mahub palju võimalusi. «Järjehoidjas» kasutati neid ohtrasti ja nõnda pakkus ta nii erialainimestele kui ka lihtsalt huvilisele vaatamisväärset. Pealegi saavad selle saate tegijad kultuuriloo tarbeks filmilindile jäädvustatuna mõndagi tallele panna, mille eest vaatajad tulevikus on

kindlasti tänuks. Nõnda on siis «Järjehoidjal» kaks ülesannet: olla tänasele televaatajale kirjanduselu aktuaalne kaamera ja aidata kaasa selleks, et vaataja ka tulevikus saaks pildi meie ajastu kirjandusest, tõlkijast, kirjandusteadlasest, teataval määral isegi kirjanduselt. Et teisedki kirjandussaadet «Järjehoidja» najal rohkem süsteemipäraseid paistma hakkasid (nagu Muumi-jutusk: kui keha sai nähtavaks, siis selgus, et jäsemedki on õiges paigas), oli küll vist ainult sellest tingitud, et enne oli seal lihtsalt tühi koht, mille ehk ka mõni muusugune saatesari oleks täita võinud.

Teine uus saatesari «Kriitiku pilguga» jõudis telekraanile 2. jaanuaril. Kavas oli see saade kaks korda kuus ja viimast korda kuulsid televaatajad kriitiku arvamust ühe kirjandusteose kohta 21. märtsil. Tahaks siiski väga loota, et sellega see saatesari oma tegevust ei lõpetanud. On muidugi õige, et «Kriitiku pilguga» ei ole päris televisiooniomane, on rohkem kuulamiseks kui vaatamiseks (ehk annaks siingi midagi televisioonipärastada?), kuid sisult oli see sari kaalukas, mõtteihe, huvitav ja kirjandussaadete üldpildis väga vajalik. Ilma sellise tõsisema, sügavuti mineva saateliigita jääksid domineerima ajaviitelise, meelelahutusliku iseloomuga kirjandussaadet. Need täidavad oma osa kirjanike ja kirjandusteoste tutvustajatena ehk märkamatuks, kuid ei küüni vaatajat tõsisemalt mõjutama, tema kirjanduslikku maitset kasvatama.

Eraldi märkimist väärib kirjanike töhus esinemine televisioonis möödunud talvel. Seda oli rõõmustavalt palju, kummutamaks arvamust, et eesti kirjanik (liigest tagasihoidlikkusest) suhtub tõrjuvalt televisiooniesinemistesse. Kirjandussaadete kõrval, millest kirjanike osavõtt on iseenesestmõistetav, hakkasid meeldivalt silma nende esinemised teistes saatesarjades, nagu «Rindeteede aegu», noortestuudio mitmed saadet jm. Kirjaniku isiksusel on mõjujõudu, tema sõnal kaalu väga suure vaatajaskonna silmis, seepärast on aina hea, et Kirjanike Maja ja televisiooni vahel on tihedad sidemed. Kui televisioonirahvas omalt poolt jaksaks hea seista ka selle eest, et kirjanike esinemised televisioonis säiliks filmilintidel, siis oleksid asjad kultuuriloo perspektiivigi seisukohalt päris meeldivad. Erifilme kirjanikest on meil ju ikka veel piinlikult vähe, aga oleks võinud ehk

küllaltki olla. Et siin hea tahtmine ja julge pealehakkamine igati arvestatavaid tulemusi võib anda, näitas kirjandussaadete toimetuse eestvõttel valminud olukirjeldusfilm Mart Rauast.

Kirjandusliku hariduse andmine on otseselt telekooli kirjandussaadete ülesanne. Kümnekonnast eesti kirjanduse kohta antud saatest oli võimalik küll ainult pooled ära vaadata: kaks saadet M. Kaldalt eesti vanema kirjanduse arenguloost, K. Muru tund teemal «G. Suits ja uusromantism», Marie Under V. Saage ja tänapäeva eesti novell H. Puhveli ning P. Rummo käsitluses. Et need olid eranditult kõik väga head saadet, siis pole põhjust arvata, et ülejäänudki oleksid olnud teistsugused. Ja seepärast kiusab väga küsima, miks nii häid saateid õhtupoolikul ei korratud, nagu tehakse muude telekooli tundidega. Juhuslik küsitlus (10 eesti keele õpetajat Tallinna koolidest) kinnitas kahtlust, et koolides on suuri raskusi selle saate näitamiseks õpilastele. Ja ega reede hommik vist õhtukeskkoolidegi õpilastele, kes ehk telekooli saateid kõige enam vajavad, eriti sobiv aeg ei ole. Niisiis jookseb üks jagu kirjandusliku üldhariduse seisukohalt väga vajalikke ja häid saateid lihtsalt tühja. See paneb mõtlema: kas kirjandussaadete tähtsust siiski pisut ei alahinnata?

See kahtlus hakkas eriti vaevama, kui püüdsin selgust saada, mida meil televisioon valib meie vaataja jaoks kesktelevisiooni kirjandussaadetest. Vägisi kipub jääma mulje, et nii mõnigi neist saateist on võetud ainult «augu täiteks», et kordamisele ei lähe nad vahel mitte oma kirjandusliku tähtsuse pärast. Kiituseks see teleprogrammi koostajatele ei ole, nagu seegi mitte, et kirjandussaadete osamaht koguprogrammis on nädalati kõikumine (on n.-õ. kirjanduspäevi ja kirjandusvabu nädalaid). Televisiooni saatekava koostamise sisemist masinavarki tundmata on raske ära arvata, millest see johtub (võib-olla lubab saadete mahu kvartalivisiiviline arvestamine kaubandustöötajate kombel tegutseda).

Nagu eespool tehtud märkustest näha, on kirjandushuvilisel televaatajal õigus olnud nuriseda. Möödunud hooaeg parandas üldmuljet küll tunduvalt, aga kõik ei olnud siiski veel kiiduväärne. Ja paremini teha saab alati.

E. PILLESAAR

KAJAKA- JA KOKAEXSAM

Henn-Kaarel Hellat. Vanad fookused. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1974. 80 lk. Hind 32 kop.

Henn-Kaarel Hellati puhul sobib alustada Novalise aforismiga: «Kes üldse ei oska luuletusi teha, see ka arvustab neid ainult negatiivselt. Ehtsa kriitika juurde kuulub võime kritiseeritavat produkti ise luua. Maitse üksi arvustab vaid negatiivselt.» Tuntud ometi arvustamise situatsioonis vaevalt Novaliski nõuaks mune-misvõimet, küll aga praadimisoskust. Ent teiselt poolt on kana munatöötlemise (haudumise) tulemus midagi hoopis enam — ka nauditavuse mõttes — kui ometi, nimelt elus tibu. Nõnda annab luuletaminegi kas maitstva roa (kui kokk on hea), mis korraga ära süüakse, või uue elusa linnu. Seega peab kriitik siis ikkagi oskama niihästi praadida kui ka munedat ja haududa. Asja lähemalt uurides märkame, et luuletamiseks on peale isemunemise ja -haudumise veel hulk protseduurivõimalusi. Ühed võivad anda arvestatava resultaadi: oma muna praadimine oma või võõra retsepti järgi; võõra muna praadimine; võõra muna haudumine (= muna sattumine või asetamine teise kana alla). Teiste resultaati läheb aia taha: ometi tooreksjätmine, ülepraadimine või muul viisil rikkumine; muna mahajätmine (= mädamuna); noh, ja palju muidki, ka sekundaarsetena näivaid protseduure, nagu perenaise vägivald loksuja kana kallal (Kõik munad ometiks! Valge koorega mune ei hauta! Kes ei mune, see maha!). Ei ole Hellatigi puhul võimalik anda kõigi kasutatud protseduuriliikide lõplikku loendit. Et aga see kulinaar-geneetiline mudelisüsteem luule üle domineerima ei hakkaks, püüdkem allpool, süsteemi ennast vaimusilma ette jättes, tema termineid võimalikult vältida.

Mind eksitab Hellati luuletuskogu mõistmisel mõningane vene keele oskus. Vene keeles on nimelt sõnal *fookus* 'tulipunkti' kõrval veel teine, kõnekeeles sagedamgi tähendus 'hookus-pookus' ehk 'trikk'. Seda teades on palju kergem hakata mõtlema triki kui tulipunkti vananemisest. Igatahes näib, et trikid torkavad selles luulekogus kergemini silma kui tulipunktid. Viimaselid on palju, raamat on nagu tükike tähistavast, kuid tähed ju nii ruttu vanaks ei lähe ega kustu. Mõõname siis tulipunktide vanust ses heas

mõttes, et nende hulka pole võetud ajutisi ja mööduvaid.

Mis on siis need trikid? Ma ei saa lahti tundest, et Hellat on teadlikult reprodutseerinud kenakese hulga eesti luuletajaid, kasutades kas nende ometiretsepti või tibugeene, sealjuures iseennast nende sisse ära peites. Avaluuletusse on osavalt põimitud kaks meest: Kr. Jaak + Jaan Kr. «Sõnade laul» meenutab noort Beekmanit ja kasseti-Rummot. Selles deklareeritakse lihtsate kujundite najal, et sõnad on inimkonna tööriist, mis ei õigusta veel temale pandavaid lootusi, pigem vastupidi, sest ise vananedes ja sealjuures lasteks jäädes eemaldume sõnadest üha, mistõttu suhtlemine raskeneb. «Idüll», natüürmort pätiga, on nagu kauge, parodeerivalt nuripidine kaja Paul-Eerik Rummo esimesest «Hamleti laulust», kaasa kajamas Kaplinski «Ihu on surnud, mõte on maetud»; pika paela otsas kõlkuv julmusemotiiv tekitab siin asjatult teise astme ironia, mis pöördub luuletuse enda vastu. Kaalep ja veel kord Paul-Eerik Rummo vaatavad vastu «Kausaalsest seosest»; et Hellati pealkirjad lausa sunnivad sügavaid alltekste otsima, tundub selles luuletuses tõsise rahuteema taga olevat frivoolne taust. «Pühendus katkisele vihmavarjule» reedab Lahe järgi lõigatud sulge. «Legendid lehetäidest, kuust ja muust» oleks nagu Suumaniga kahasse kirjutatud, ja ikka nii, et Hellati muna ja pann ning võõras retsept; siin manatakse esile unistuste mastaapide suhtelisus ja nende kättesaamatuse absoluutsus, ning et loos oleks kas või pinnuke hellatlikku huumorit, siis ka inimese ja sipelga lohutuse samasus — kääriv neste, millesse end uputada.

Ja lõpuks Alliksaar. Tänu Hellatile võime nüüd rääkida Alliksaare värsist kui iseseisvast luulevormist. Alliksaar leiutas, Hellat tegi järele ja sai adekvaatse tulemuse. Mis on Alliksaare värs? Nimetaksin seda uitriimilis-assotsiatiivseks. See värs on rütmiline, tulvab alg-, sise- ja lõppriimidest, mis aitavad ohjeldamatult assotsiatsioonide luua, mida omakorda riimitakse. Hellati «alliksaared» on Alliksaare omadest vahest optimistlikumad, neis pole kuulda fataalsuse orelipunkti (küll kostab Hellatil seda teise tämbriga

luuletustest). Vastupidi, «Paadilaul» deklareerib (kutsus deklareerima) tahet olla suurem oma saatusest. (Alliksaarel sellist deklaratsiooni ei mäleta, ta ütleb vaid: «Saatus ülikond pole, et vahetad.» Ja ometi on see ka Alliksaare deklaratsioon, sest tema luules on see suurem kaheldamatu. Kahjuks ei näe ma oma riigis seda paksu hallikat köidet, mida nägi Heinrich Holla, õigemini näen küll ühte, aga sellel on teise poeedi nimi.) «Pedantide peksupäev» näib olevat Alliksaare luule kinnituseks ning Hellati eneseõigustuseks. «Vanad fookused» kokku on Hellat-majakas kajakaeksamit sooritamast. Eksam on sooritatud: mida temalt siis veel nõuda, kui ta oskab lennata nii mitmel eri viisil nagu ülal nimetatud ja nimetamata lennukunstnikud. See on parim kombinatsioon: kajakas majaka tipus (poos on seal üleva paratamatu), kes suunab teiste pilke ja teid ning aeg-ajalt sooritab ise väljalende Linnutee poole. Et «Peksupäeva» kärakad hästi mõjule pääseksid, tuleb neid lugeda võimsa puhkpilliorkestri prelüüdi kuulates või selle saatel, näiteks Lauluväljakul (olen ise proovinud ja tean). Kolmas «alliksaar», «Mõistlikele», on teistest tüki pinnalisem, okasteta satiir.

Nii palju siis imitatsioonitrikkidest. Nagu öeldud, tulipunktid ei vanane ega kustu sellest, et me neilt pilgu ära pöörame. Ka tänases luulekontekstis ei ole Hellati luuletused tühjad, nii et enamasti ei tekigi nende ajendi küsimust. Küll tahaks teada luuletuse «Lumi sulab» puhul, mille imitatsioon see on, kus veel on sellised tabavalt lakoonilised heli-, värvi- ja lõhnataustad elu mastaapide paisumisele mikroskoopilistest kosmilisteni. Kärnkonnaetapi lõpetab välg, inimeseetapi tuumaplahvatus. Autor näib uskuvat, et inimene jääb pärast seda edasi nagu konna.

Iseasi on, kui tekib palju ühetaolisi tulipunkte ja vananeb huvi nende vastu, nagu sündimise-suremise motiiv, mida paari aasta eest pilas H. Suislepp. «Autobiograafias» on seda sorti unistused minevikust ja tulevikust andnud siiski omanäolise, huvitava, julmromantilise isiksuse elus ja surmas.

Ka seni mainimata luuletustest on mõndagi huvitavat filosoofilist mõtet välja kirjutada. Sonett: kõik võib julgesti põrgu saata, nagunii viivad kõik rajad sinna, ka teejuhi; juhitav leiab sellest toe, juht vastutõe. «Tempo sereno»: luuletaja argipäev on täidetud pisendatud poeesiaga, millest on raske midagi suurt kokku panna, seetõttu kaasneb luulega liigliha — sõnu, tõde ja valet (sagedane arvamus on ju, et luule neist kolmest komponendist koosneb). «Kutse»: ikkagi Thakurit jälgendav ka, aga filosoofeerivam; näeb kutsumatust ja kohtumatust paralleelsestena — kutsuvad kohtamatud, kohtuvad kutsumatud; kaalu on kutsel, mis tuleb tabamatust kaugusest või läheb sinna,

kutse lähedalt on liiga odav — nii me üksi jääme.

Valgusepoolele sattudes leiab Hellat rahavaid analoogiaid võimatusele ühendada kirge ja mõtetegevust («Nii, nagu suvel on võimatult raske»). Kahju, et autori mõte kammitsaist vabanedes ei pöördunud tagasi luuletuse juurde, mis vääraks siiski riimi- ja rütmipuhtust ka viimases värsipaaris.

«Fookuste» koondpildis kangastub nukker väikestest paratamatustest põimitud panorama. Selle igapäevane koomiline välgkoopia on «24 tundi», mis on ühtlasi nagu etüüdiks kolm aastat hiljem leitud «Urgmudelile»:

*Tulevik on tulemata
olevik on olemata
minevik on minemata*

Siin on aja dialektika, kui olevikku defineerida mis tahes pikkusega hetkena, mitte harjumuspäraselt perioodina. Selle mudeli ürgset survet saab leevendada naeru abil, nagu teeb seda Hellat pea-aegu igas luuletuses, naerdes väikeseks nii oma kui ka lugeja mured. Positiivseid, muige- või irvevabu luuletusi on kogumikus sõrmedel ülles lugeda, aga üldine taust kumab neilegi, nagu haikudele lk. 12: ole alandlik, püsi peavoolus. Kõige selgemad retseptid on antud linnuseadustes lk. 13, mis on kokkuvõetavad ehk nõnda: oska hinnata oma kohta, selle omamises ongi olemise tasu.

Hellati pärismaa on lühiluuletused. Hästi on õnnestunud kaks katset — ma ei tea kui pretseedendit — kasutada haikut pikema luuletuse stroofovormina, nimelt «Põhjala kevad» ja «Sügisöö». Uksikult võetuna on tema haikud isikupärased, ebajaapanlikud. Nood peaksid vist olema staatiliselt konstateerivad, need aga on aktiivsed, dünaamilised, hinnangulised; nood peaksid olema haprad lihtkujundid, need aga on kompleksed. Näiteks järgmine metafoori ja hinnangut sisaldav haikuvormis paradoks:

*Peni, kes saba
püüab ja kätte ei saa,
luuletab hästi.*

Hea luuletus on niisii see, kus pole eesmärgile jõutud, kus midagi jääb ülemata. «Sügisöö» on rabadam kui «Põhjala kevad», seosed haikude vahel on juhuslikumad, haikude sees amorfsemad, aga see pole etteheide, elamuslikud on mõlemad.

«Akordilehtede» enamik on paradoksid pealkirja ja teksti vahel, meeldejäavamad neist on «Optimistlik päev», «Ad astra», «Kriitiku monoloog». Teine liik lehti on taas nukralt (enese)ironilised: «Noomitatus», «Kõhetu rahakott», «Kausaalsus» (mis on ilmselt pööratav: kurekoomika koosneb konnakurbmängudest), «Eks ju?» (kust loen allteksti: aga ka minemata ei jää), «Inimsus». On ka sõbraliku ja opti-

mistlikugi tooniga vaimukaid aforisme, nagu «Kuidas kalastada», «Muretu noorus», «Lõnga keritakse», «Soovitus», «Retoorika», «Retoorikat» tahab autor oma juhtmõtteks võtta: rikastuda kokkuhoitud sõnade abil, et aeg-ajalt mõtteid kinkida. Peale nimetatud väikevormide võtan kingitusena erilise tänuaga vastu «Legendid lehetäidest», lembelaulu «Somnambuulne», mis on täis lihtsat ja otsejoonelist sisesundi, ning luuletuse «Nii, nagu suvel on võimatult raske»; muidugi ka lorilaulud armastusest ja põrguvalust, folkansambli

laulda. Ajasõel peab kinni ka soneti, «Idüllil», «Paadilaulu», «Kutse» ja muudki.

Kui Hellati nõutus tema autoretsensioonis seisneb probleem, kas luuletada edasi või mitte, siis tuleb loomulikult jaatavat otsust soovitada. Juba Hellati-kriitiku huvides on tarvis aeg-ajalt valmis teha mõni (palun veel kord vabandust!) omlett või tibu. Mis lugejasse puutub, siis on «Fookused» näidanud, et tarbimisväärtus on mõlemal.

K. Vende

INIMESE SUURUS JA NÄRUSUS

Villem Gross. Talvepuhkus. Romaan. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1975. 160 lk. Hind 57 kop.

Tehase direktor ja partorg kutsuvad endi juurde tööliste Anu Soldami ja saadavad ta maale tehase soome sauna ungarlastest väliskülastajate auks korda seadma ja soojaks kütma. Naljaga pooleks nimetavad nad ise Anule antud ülesannet talvepuhukseks. Niisuguse meelelänud situatsiooniga algab Villem Grossi järjekordne romaan, mille kohta autor ise on «Sirbis ja Vasaras» (11. X 1974) eelutvustuseks lausunud: «Oleme likvideerinud inimese ekspluaterimise inimese poolt, ent kas sellega on kadunud, hääbunud või on praegu tugevas hääbumisprotsessis kõik inimese alandamise vormid?» Autori sõnade järgi käies nimetab ka arvustaja E. Kõst («Noorte Hää» 15. XII 1974) «Talvepuhust» romaaniks alandusest ja enesevääriskusest.

Mida siis romaan meile nendel teemadel ütleb? Milles seisneb Anu Soldami enesevääriskus, millega teda õieti alandatakse ja kes alandab? Ja kas «Talvepuhkus» romaanina ikka nii kitsalt kammerlikule määratlusele allub?

Anu Soldam tunneb Vana-Artna kanti, kus asub tehase saun. Seda võtavad ta talvepuhuksele saatjad ka ettekäändeks: teadja inimene, leiab sauna kergemini üles. Ei pruugi tehase juhtkond täpsemalt kursis olla, milliste hellade, kurbade ja unustamist väärivate mälestustega Anu Vana-Artnas rinnutsi läheb. Saunakütmine aga ei ole nii raske füüsiline töö, et naisterahvas sellega toime ei tuleks. Sedasi pole sauna sõitmise kohustuses eneses Anu jaoks midagi alandavat ega enesevääriskust riivavat, ja nii ei võta seda ka Anu ise. Kõik, mis halb, tuleb hiljem. Kuigi, jah, situatsioon laiemas laastus on groteskselt nõme küll: samal ajal kui tehase kontoriruumid on nii külmad, et seal peab vattjoped abiks võtma, tehakse külalistele soome sauna kõrgkuumuse žeste! Terase silmaga olustikunägi-

jana tõuseb V. Gross romaani esimestest ridadest esile.

Soome saunade eluline populaarsus, mis juba küll kõrglainelt nagu mahagi on libisenud, pole kirjanduses veel ära leierdatud. Seda on kirjanik ilmselt arvestanud ja nähtavasti mitte halvasti: ju ootab lugejagi vägevast saunaõhtust välismaalastega, ükskõik mida see kaasa toob. Opereerides tuttava kandiga annab kirjanik peategelasele ka põhjuse meenutada senist elu ja eriti abielu Tõnis Soldamiga. Paigas, kus kunagi armastatud, meenutame tahtmatult seda armastust. Lisaks laseb autor Anul külastada Aita-tädi, kelle juures Tõnisega koos olud, ning Aita-tädil selsamal õöl ootamatult ära surra. Uhtäkki on peategelasel kuhjaga põhjust minevikku juba üksipulgi meenutada, külas ringi joosta (sest inimest mulda sängitada pole põrmugi lihtne) ja minevikututtavatele külastki tüüpe juurde leida. Takkaotsa tuleb veel ülikiire matus, mis annab võimaluse Anu oma minevikututtavatega veel korra kokku juhtida, tegevusniidid kokku sõlmida ning nõnda kahes ajas ja plaanis arenev romaan ühe katuse alla mahutada. Nojah, vanad inimesed surevad tihtipeale äkki ja ootamatult, miks nad seda romaaniski teha ei või. Ent ometi, Aita-tädi surma tõttu ja sellest alates lööb romaan kompositsioonist vastu midagi kombineeritud, liiga kunstlikku. Romaani edasi lugedes ei saa lahti tundest, et neid ripakil katusekivisid, mis sulle pähe võivad sadada, on elus äkki hirmus palju.

Ent kunst teatavasti on tinglik ja võib nähtavasti veel tinglikumaks minna, leppigem sellega. Kirjandusliku kujuna mõjub seesama Aita-tädi — rahu tema põrmule! — siiski tugevasti ja värskendavalt, pakkudes huvitava karakteri leidmise rõõmu sellele, kes romaanistki esijoones inimest otsib ja kellele meeldivad

hea enesevalitsemisega, ennastohverdavad, intiimelus karsked, varjatud mõtte- ja tundemaailmaga inimesed. Aita-tädil on eneseväärikust, ja ei inimesed, ajad ega olud pole suutnud teda alandada.

Romaanis on teisigi huvitavaid karaktereid, iseloomustatud andeka nappusega: kas või direktor Martma, professor Moorits, Anu palatikaaslased kopsuhaiglast, mitmed külainimesed Vana-Artnalt. Kuid just Aita-tädil näikse olevat täita eriline koht romaani ideestikis. See tugev, elutuultes paindumatu naine on Anule oma-moodi eeskujuks ja sugulashingeks olnud, kelle poole teda tõmbab. Tema abiga mõistame paremini Anutki: tema leppimatu ja vihkamiseni küündivat vastuseisu ämmale, tema pealtnäha rahulikku ja väärikat lahkumist mehe juurest. Anuski on küllalt Aita-tädi, sest ta hoiab end kõigis närve ja hinge sõõvais kiusukiskumistes ämma palge ees paras jagu vaos. Mehest-ki lahkub Anu alles siis, kui meest tema jaoks tegelikult ammu enam pole. Visalt talub Anu kaasinimeste väiklust, tühisust ja närusust.

E. Kõst väidab: «Anu on inimesi, kelle protest seisneb taandumises, loobumises, sest teisi teid solvamiste ja alanduste suhtes ülitundlik naine ei näe.» Seda arvamuset peaks nagu täiendama. Anu on tõesti erk ümbrust tajuma ja hellahingeline, ta taandub ja loobub ehk tõepoolest mõnestki asjast, kuid ta teeb seda alles siis, kui midagi muud üle ei jää, ja seepärast pole tema taandumises ega loobumises midagi haiglast või ebanormaalselt. Kui kõnelda Anu abielust Tõnis Soldamiga, tema lahkumisest mehe ja ämma juurest ning pidada seda üheks tema taandumiseks-loobumiseks, siis oleks vähe öelda, et Anu teist teed ei näe, sest seda teist teed polegi. Minna Soldami taolist ämma, kes kirjandusliku tegelasena on muide täiesti vahva tüüp, parandab üksnes haud. Selle tööga selgitab autor meile küllalt selgesti ära. Noore Anu ellu tuleb väiklane ja närune, aga ütlemata visa Minna nagu loodusõnnetus, mille vastu on mõtetu võidelda. Tõnis muigava kohanejana ja igas suhtes allaheitliku pojana on samuti parandamatu ja muutuks Anule, iseseisvusele tungleva sisetundega naisele, ükskord ikka igati vastikuks. Karakterite olemusest lähtudes võib järeldada, et autor on andnud ainuõige lahenduse: see abielu pidi purunema ja puruniski, ehkki Anule oli see esialgu ränk. Aga inimese alandamisel on piirid, mille ületamine toob kaasa krahhi perekondlikus omainimeste miljöös. Ja eneseväärikust on tarvis säilitada ka siis, kui nooruse armutuhinas ja väikeses inimesetundmises on abielulepingule allakirjutamisega sõrm kuradile antud.

Anu Soldam on arengus nähtud karakter. Me tajume lugedes, kuidas Anu silmad ümbritsevate inimeste suhtes, ka armastatud mehe suhtes pikkamööda avanevad, kuidas elu väärtused ta mõtte-

maailmas ja sisimas äratundmises ümber asetuvad ja teisenevad, kuidas ta leiab hoopis uued väärtused, mis teevad ühe naisterahva päevad elamiskõlblikuks mehetagi. Seejuures näikse olulisim Anu karakteris olevat püsiv püüd säilitada oma isiku teatav autonoomsus, jätta endale otsustamis- ja tegutsemisvabadus vähemasti argielu pisikestes probleemides. Anul on selgroogu. Selle kõveraks painutamise ega hakama ei elu- ega töö-raskused, ei erakordselt kiusakas ämm ega nõmedalt pinnapealne direktor Martma, kes naisele poolküllma sauna pärast kurjasti peale hüppab. Lõpuks on Anu füüsilise tööga karastatud naine, kellest usume, et ta ei vannuks eluraskustele alla ka siis, kui ta direktori poolt solvatuna ja Tahkuri-nimisest mehest veidi käperdatuna tehases tõesti ära läheks, nagu ta solvumishoos mõtleb. Me usume ka, et Anu võiks tehases ära minna, sest asi see tal teha ei oleks pärast seda, kui ta mehe majast lahkus! Aga Anu ei lähe, vaid laseb end ära lepitada, vähemalt välispidiselt. Nii osutub ta inimesena suuremaks ja arusaaiamaks kui need, kes ühe sõimu pärast ja ühe käperdaja tõttu kõigile teistelegi töökaaslastele hüvasti ütlevad. Anu eneseväärikus, mis täiesti olemas, ei luba tal ennast maailma nabaks pidada ega lase tal ka töökaaslaste sõprust nulliks arvata. Anu säilitab igas elu nurikäigus sideme inimestega, ja see on väga oluline. Inimesed toetavad üksteist tihti peale enese teadmatagi, juhuslikult jutustatud looga, poole sõnaga. Kes teisi inimesi näeb ja märkab, see saab enesegi meeleheitest üle ega hukku.

Kõige eespool öeldu põhjal pole võimalik Anu Soldamit üksnes loobujaks ja taandujaks nimetada. Oieti ei taandu ta ju kellegi ees, vaid läheb lihtsalt närustest inimestest kaugemale. Noorena armub ta Tõnisesse ja toob sellega oma ohvri elule, kui nii kõljab kõnelda, niisamuti nagu Aita-tädi ohverdab end talule ja taluvaimule. Ometi on suur vahe olemas: Aita-tädi ohverdas end rohkem surnud varandusele, Anu tõi ohvri inimestele, olgugi et üsna tühistele, aga siiski elavatele. Aita-tädi loobub armastusest, Anu seda ei tee ja tema tragidus elule ohvrit tuua ei jää talle päriselt tasumata: tema saab lapse, kellest kasvab, nagu paistab, täisväärt inimene, juba noorelt printsipiaalsem ja selgema peaga kui ema. Niisuguseski vaatevinklis kasvab romaan filosoofiliseks mõtiskluseks elu üle laiemalt, kui seda on ainult alanduse või eneseväärikuse teema.

Mediteerivas laadis kirjutatud, pakub «Talvepuhkus» mõtlemiseks küllalt ainet. Peamine romaanis on aga ikkagi Anu Soldam ise, see hellahingeline ja ometi tragi ning kraps naine, kelle saunakütnis-lugu meid lõpuni kaasa tõmbab ja kelle sarnaseid eesti kirjanduses kahjuks veel mitte üleliia pole. Loobub millest ta loobub ja taandub millest ta taandub, kuid

kõlama jääb tema elutahe ja edasirassimise soov.

«Anu tõsis püsti. Utles, et on väga väsinud. Aga enne kui ennast koduseks ümber riietada, tahtis ta pörandariided ära kloppida.

See oli õige mõte. Antud olukorras oli see kõige õigem mõte, kõige otstarbekam kavatsus.»

Sedasi lõpeb romaan vaiksete, kuid tõsiselt optimistlike nootidega.

T. Lehtmets

KOKKUPUUTEL TUNDMATUGA

Mari Saat. Roosipuupungad. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1975. 144 lk. Hind 30 kop.

Mari Saat on küllaltki suure kriitika-meelega osa oma senisest loomingust kokku kogunud raamatuks, mille pealkiri kõlab kuidagi vanaaegselt kaunilt. «Roosipuupungad» on ühtaegu kompaktnel ja mitmeplaaniline teos, mis pakub küll erinevaid mõistmisvõimalusi, ent on kahtlemata teostuselt ühtlane ja tunnetuselt terviklik. Noor kirjanik kujutab maailma komplitseeritud, mitte lihtsustatud mudelit, ta oskab näha inimsuhete keerukust ja psüühika kummalisi, vaid aimatavaid sügavusi seostatult ümbritseva sotsiaalse maailmaga.

Mari Saat jälgib oma noori, kuigi üsna väljakujunenud elurutiiniga tegelasi enamasti kokkupuutes millegi neile täiesti võõra, tundmatuga. Tegelikult on see üsna tavaline ja tihti eettetulev olukord, sest igaüks meist puutub kokku uue ja arusaamatuga, olgu see siis mõni isevärki inimene, teistmoodi suhtumine, elulaad või lihtsalt mõttekäik, uut moodi tehtud raamat, näidend, kunstiteos. Usun, et kokkupuutel tundmatuga avaneb inimeses midagi väga põhilist. Hoopis erilisi psühholoogilisi ja maailmavaatelisi vaatlusi võimaldab kõnealune teema aga nooruki aspektist.

Mari Saadi teostes on see tundmatu (võiks kirjutada ka suure tähega) sageli müstifitseeritud kummaliseks, muinasjutuliseks. Aga ka reaalselt võimalikuna, lihtsalt teistsuguse argielu võimalusena on teistmoodi olek, käitumine või elulaad siin niivõrd järjekindlalt lõpule viidud, et tundub omal viisil samuti muinasjutuna, võimatusena (meenutagem «Salapuudlit» või «Nooruses» avaldatud «Külast»). Tegelaeste argielu oma rutiini, rahu ja kohustustega on kõige tavalisem: harjumuspärane, igav, tüütu ja mõnus. Ükski tegelastest ei soovi ise end argireaalsusest välja, meelsasti säilitaksid nad kõik mugava *status quo*. Näib, et selles alalhoidlikkuses ei puudu ebamäärane eelarvamus teistsuguse käitumise, teistsuguse keskkonna suhtes, mille väärtussüsteem erineb harjumuspärasest; ka kartus ebamugavuse ees, mida võib kaasa tuua oma maailma revideerimine, elulaadi muutmine. Mari Saadi tegelastel ei ole enam lapselikku võimet suhtuda kõigesse, millega kokku puututakse, vahetult ja eel-

arvamusteta, aga nad pole ka veel nii küpsed ja kitsalt elukogenud (nagu sageli paljud mõistlikud inimesed), et suhtuda kõigesse teistsugusesse juba ette teadliku vaenulikkusega või võtta tundmatu suhtes otsekohe mingi kindel seisukoht. Niisugust ebaküpse, vastuolulise ja huvitava eluperioodi (või ka loomuse) psüühikat on Mari Saat väga hästi tabanud. Tema tegelaste tõrkumine, vastupanu jääb peaaegu alati passiivseks, neisse endisse, tegelikult käitumisest aga paistab välja pigem uudishimu kui protest. Mari Saadi tegelaste maailm on enamasti puhas, heakorralik, ratsionaalne, igal juhul iseendas stabiilsuse saavutanud. Võõras ja tundmatu, mis selle idüllilise lõhub, on mõnikord lihtsalt uus ja veider, teinekord vastik või koguni õudust äratav, sageli muinasjutuvärviline ja ikka seletamatult ahvatlev oma kui mitte lausa irratsionaalsuses, siis vähemalt mõistetamatuses. Ainult unelev Katariina ei soovi oma ebameeldiva ja tülika isa külaskäike, ent hetkeks erutab tedagi võimalus jääda isaga kahekesi.

Kokkupuutumine tundmatu maailmaga ja selle omaksvõtmine võib saada tegelasele saatuslikuks («Salapuudel»). Omanditeadlik ja kiivas nooruk võib kummalisse ja arusaamatusse kiindudes elada üle sügava pettumuse, kui selgub, et loodus toimib neutraalsemalt, kui tema arusaamistega sobib. Katariina idüllilist pastoraali kolhoosilehmade ja inglise detektiiviga kipub segama tema võimalik isa, kes anastab seni tütrele kuulunud ema hoolitsuse ja tähelepanu ning tikub Katariinatriinaka kamandama. Endise olukorra taastamiseks uneleb infantiilne Katariina mõnikord isegi ema surmast. Kui see kujutletud võimalus aga tegelikkuseks saab, loobub Katariina üsna kergelt talle ainsana reaalselt kättesaadavast muinasjutuatribuutikast — roosadest lakk-kingadest. Ingagi saab just Estri tõttu paremaks ja rikkamaks. Tema paipikalik edasipürgimisprogramm on küll igati positiivne, aga ka väga igav. Hirm teeb Inga vaimset rikkamaks ja inimlikult suuremaks. Tuletagem meelde tema mõtteid kahest lehest kokkupandud kerast, millel on silmad igal pool ja mis liigub igas suunas, sest ühes suunas liikumine tähendaks teises suunas

taganemist. Inga käitumine sarvillise Raspli-onu suhtes on aga olemuselt ju täiesti ennastohverdav akt. Henrik jääb minajutustaja jaoks põgusaks mõõdakäijaks, kelle kummaline liblikasurm erineb unenägi enda kujuteldavast piasjadeni kindlaksmääratud asjalikust tapapäevast.

«Katastroofiski» kohtuvad ja põimuvad läbi mitmed erinevad ja üksteisele vastastikku tundmatud maailmad. Keskse kohal on siiski Olev, kelle suhted kahe erineva neiuga moodustavad teose süzee. Olev on nii momendistaatuses kui ka tulevikupürgimustes võrdlemisi üksikasjalikult põhjendatud tüüp. Mees, kes teab, mis ta elus saada ja saavutada tahab ning suudab, kes armastab kõike selget, loogilist, süsteemset ning põlgab endale arusaamatut ja kelle egoism on seda ohtlikum, et seda ei piira mingi eetika (nagu märkis E. Mihkelson, KK 1974, nr. 1, lk. 56). Ent ometi on Olevi suhetes tütarlastega midagi arusaamatut, eelkõige talle endale seletamatut. Ka tema kiindumus Sirjesse pole sugugi segu seksist ja harjumusest, nagu noormees ise meelsasti tahaks. Suhetes vastassooga tulevad esile Olevi need omadused, mis ta küünilise loogikaga ära on põhjendanud, aga ka midagi niisugust, mida ta kõige avameelsemates mõttekäikudes endale veel üles tunnistada ei oska.

Olev näeb palju vaeva kauni ja esindusliku Ilona hülgamiseks, eelistades temale Sirjet, kelle õlale tal on hea toetada oma pikka kätt ja lihtsalt vaikida. Nii kainelt ja kaugelemõtlevalt kaalutlev mees, nagu «Katastroofi» peategelane seda on, peaks mõistma, et just ilus, kuigi vaimult lamedavõitu Ilona on talle igati võrdne ja vääriiline partner (ka võimaliku ministriprouana). Ilona väärtusi oskab Olev hinnata esimesest pilgust, ka tüdruku läbinägemine ei valmista talle raskusi. Ilona ema kaudu näeme, et mõnes suhtes on tüdrukul eeldusi isegi poisist üle kasvada. Ent Olevi karakteri ja elufilosoofiaga sobib seegi, et ta mingil puhul ei vaja enda kõrvale võrdset ja nõudlikku partnerit. Tuletagem meelde, kuidas ta naudib Ilona alandatust, kord isegi jäädvustab selle filmilindile. Pärast

Ilona ema (tema kaudu ka võimaliku Ilona) tundmaõppimist elab ta seevastu üle äärmiselt sügava depressiooni nagu pärast Sirje äraminekutki.

Agas raske on ka uskuda, et Olev, kes noorte kunstijungrite seltskonnas ei suuda varjata oma vaenulikkust, oskab Sirjes kunstnikuhinge hinnata (nagu oletab Aojaan). Vastupidi, just selles ta petuks osutubki. Olev lihtsalt ei ole algusest peale Sirjet mõistnud, sest kõige väärtuslikum selle tüdruku loomuses ei sobi kuidagi kokku tema ühekülgsse, kindlalt programmeeritud maailmapildiga. Olevi draama algab siis, kui ta taipab, et tõeline Sirje on hoopis teistsugune, kui ta oli oletanud, hoopis komplitseeritum. Kuigi tüdruku vahekord küüraka Aojaaniga on Olevi hästikorrastatud arusaamiste jaoks liiga veider, on ta peaaegu nõus andestama neiu selle solvava ja arusaamatu suhte, sest truuusemurdmine on talle siiski midagi arusaadavat. Edaspidised mõlemapoolsed ponnistused suhteid säilitada ainult kaugendavad teineteist neid kahte olemuselt nii diametraalselt erinevat inimest. Allajäämise tunnetamine tähendab ennast kõrgelt hindavale Olevile üsna raskelt üleelatatavat situatsiooni, mida võib ka katastroofiks nimetada, seda enam et valearvestuse tegija oli seekord ainult tema ise (kuigi sedapuhku ei hakka ta enam oma veresooni uurima, küll aga saab tema psüühiline seisund katastroofiks teisele elusolendile, mis sest et ainult koerale).

Peaaegu kõikides lugudes jälgib Mari Saat oma tegelaste tutvumist ja suhteid tundmatuga dunaamikas, arengus, seejuures ikka olulist, protsessile olemuslikku tabades. Tema jutud on äärmiselt tihedakoelised, kompaktsed, hea ülesehitusega. Iga täpselt paikapandud detail kannab endas ka tähendust. Probleeme on käsitletud algushetkest mingi loogilise lõpuni. Mari Saadi lugude sõnavara ei paku küll erilisi üllatusi, ent lausestus on nõtkes ja asjalik.

Võib vist öelda, et eesti kirjandus on saanud rikkamaks huvitava ja targa kirjaniku võrra.

Mall Jõgi

ESIMENE KEELERAAMAT «MOSAIIGI» SARJAST

Haldur Oim. Semantika. Kirjastus «Valgus», Tallinn, 1974. 167 lk. Hind 36 kop.

On mõneti isegi sümbolne, et «Mosaigi» keeleraamatuist ilmus esimesena semantikast tutvustav teos. Ükski keeleteaduse haru ei ole viimastel aastatel sellise tempoga edasi läinud kui semantika, samal ajal pole keeles midagi keerulisemat kui tähendus ning just semantika arenemistasemest sõltub tänapäeval

nii sünkroonilise lingvistika kui ka tema rakenduste tase.

Raamatu ilmumine ülalmainitud sarjas viitab sellele, et ta on mõeldud eelkõige mittelingvistist lugejale. Käesoleva kirjutise autoril kui lingvistikast juba «rikkunud» inimesel on muidugi raske hinnata raamatu populaarsuse astet. Kaldun siiski

arvama, et kui raamatu I, II ja pisut vähemal määral ka IV peatükk peaksid pakkuma üsna lahedat lugemist igale keskkooli lõpetanud inimesele, siis III peatükk, milles vaadeldakse lingvistilist semantikat ja mis seega moodustab raamatu keske osa, kipub jääma liiga spetsiifiliseks ja vajalike eelteadmistega varustamata inimesele raskesti mõistefavaks. Päris kindlasti võib aga öelda, et raamat pakub huvi igale lingvistile. Vaevalt on meie hulgas eriti palju neid, kes tunneksid viimaste aastate semantikateooriat sel määral, et võiksid hooplemata väita end sellest raamatust üle olevat.

Raamat koosneb sissejuhatusesest ja neljast peatükist. Sissejuhatuses on räägitud natuke tähenduse olemusest, natuke semantika uurimise ajaloost ning natuke ka semantika uurimise teoreetilises ja praktilises tähtsusest.

Esimeses peatükis «Keel ja keeled» (lk. 13—32) vaatleb H. Oim inimkeele kui suhtlemisvahendi kohta teiste looduses leiduvate keelte seas. Tänapäeva etoloogia andmeid kasutades kirjeldab autor mõningaid sarnasusi ja erinevusi loomade keelte ning inimkeele vahel. Lõpetades tavakohase väitega: loomade keelte ja inimkeele põhierinevus, millele taanduvad kõik muud erinevused nende vahel, on selles, et loomade keel on nende instinktiivse käitumise üks vorme, inimkeel aga on mõistelise informatsiooni — mõtete ja teadmiste edasiandmise vahend. Sellest põhierinevusest lähtudes vastab autor eitavalt ka küsimusele, kas inimkeelt on võimalik õpetada mõnele teisele bioloogilisele liigile. Ta kirjeldab lähemalt Ameerika psühholoogide A. ja B. Gardneri tuntud katsed õpetada šimpansile tummade viipekeelt ning tutvustab hinnanguid selle katse kohta. Katse iseenesest oli küllalt edukas, tõestades inimese ja šimpansi keelalise suhtlemise võimalikkust. Kuid et ahvi seisukohalt jäi see suhtlemine ikkagi reflektorseks tegevuseks, mille taga puudub inimesele omane tunnetustegevus, siis pole keel, mille šimpans omandas, ka mitte inimkeel.

Peatüki lõpposas vaadeldakse inimkeele tekkimist ning arenemist ja antakse selle raames üldine ettekujutus ka tähenduse olemusest. Inimese kui liigi kujunemise aluseks oli sotsiaalne tegur — kollektiivne töö. Keelt oli inimesel vaja kollektiivse tegevuse reguleerimiseks ning keel püüab oma funktsiooni ja struktuuri tegevuselt (töölt). Ka kõnelemine on tegevus. Keeleväljendite tähendus on aga H. Oimu seisukohalt selline kategooria, mis vastab tegevuse eesmärgile. Suhtlemine on eesmärgipärane tegevus ja tähendus on keeleväljendi mõte (= eesmärk). Algselt oli keeleväljend ainult mingi konkreetse tegevuse signaal ning tollal langes tähendus täiesti kokku eesmärgiga. Inimese ja keele arenedes muutusid üksikmärgid konkreetsetest märkidest abstraktseteks märkideks, s. o. neid hakati

kasutama lahus konkreetsetest olukordadest. Teade moodustati üksikmärkide kombineerimise teel ning keeleväljendi mõte ei olnud enam otseselt mingile konkreetsele tegevusele tõuke andmine, vaid kuulajais teatavate intellektuaalsete operatsioonide esilekutsumine. Lähtudes neist keele arenemise iseärasustest, rõhutab H. Oim mõtet, et keeleväljendite areng praegusteks liigendatud struktuuriga lauseteks toimus pigem terviklike teadete tükeldamise teel kui üksikute olemasolevate komponentide kokkupanemise teel. See kinnitab üht olulist tänapäeva semantika seisukohta, et sõna tähendust saab mõista ainult silmas pidades tema kohta lauses.

Teises peatükis «Psühholingvistiline semantika» (lk. 33—72) kirjeldatakse keelt kui psüühilist nähtust, iseloomustatakse selle vahekorda inimese mõtlemis- ja tunnetusmehhanismidega, võrreldakse kolme psühholingvistilist suunda: neobiheviorismi, ratsionalistlikku psühholingvistikat ja nõukogude psühholingvistikat, ning vaadeldakse psühholoogilisest aspektist lause moodustamist ja olemust. Eristatakse lugemismõnu pakuvad just viimati nimetatud, s. o. lause olemust ja moodustamist puudutavad osad. Autor kirjeldab siin mitmeid psühholoogilisi eksperimente, mis näitavad, et lause väljendava kuuju, s. o. grammatiliselt vormistatud esituse moodustamisele eelneb inimese psüühilises tegevuses lause sisuline (tähendus) esitus. Nn. dünaamilise afaasia jälgimine (H. Oim tugineb kõnepuute kirjeldamisel tuntud nõukogude neuropsühholoogi A. Luria uuringutele) lubab oletada, et lause tähenduse esitusel on predikatiivne (dünaamiline) struktuur, s. t. et see on organiseeritud subjekti-predikaadi vormis.

Autor väidab, et teadmised, mida inimese lausete abil vahetab, pole mällu salvestatud mitte lausete sisuliste alustruktuuride kujul, vaid et eksisteerib mingi sügavam tasand, kus meie teadmised on esitatud «objektiivses» vormis, s. o. sõltumatult konkreetsetest lausetest, mille vahendusel need teadmised on saadud. Sellele tasandile kuuluvad ka sõnade tähendused. Missugusel kujul on informatsioon mälus esitatud, see jääb paraku veel lahtiseks. Eksperimendid, sealhulgas sensoorse afaasia all kannatavate inimestega tehtud katsed näitavad küll, et teadmised pole mälus esitatud sõnadena, vaid mingite sõnadest elementaarsete üksustena. Mida need komponendid aga endast kujutavad, kuidas nad on sõna tähenduses omavahel seotud ja kuidas mälu nendest komponentidest on organiseeritud, selles pole seni selgusele jõutud. H. Oim väidab, et ühe võimaliku variandina tuleb kõne alla mälu korraldus objektide kaupa, nii et iga objekti juures on mingil viisil esitatud selle objekti omandused. Oletatakse ka, et konkreetsete ja abstraktsete tähenduste kodeerimisviis on

erinev. Konkreetseid tähendused säilivad mälus kujutluspiltidena, abstrakteid tähendusi saab kujutluspiltide koodis esitada aga alles pärast seda, kui sisu on kuidagi konkretiseeritud. Kujutluspiltide hüpotees ei ole eelöelduga vastuolus, sest võib olla ju nii, et objektide ja nende omaduste kirjeldus on niisuguste kujutluspiltide kõige adekvaatsem esitusviis. Seoses kujutluspiltide hüpoteesiga väidab autor, et inimesel on kalduvus korraldada informatsioon struktuuridesse, mis põhinevad ruumilistel vahekordadel. Seda tõendavad jällegi ilmekalt afaasia andmed. Aju kuklapiirkonna kahjustused, mis takistavad ruumilisi vahekordi tähistavate väljendite mõistmist, põhjustavad raskusi ka mitteruumiliste võrdluste mõistmisel (*A on parem kui B*), samuti ka näiteks selliste väljendite mõistmisel nagu *koera peremees, peremehe koer, laenama kelleltki, laenutama kellelegi* jne. Luria järgi on selliste häirete aluseks võimetus liita üksikuid detaile kindla struktuuriga tervikusse, häiritud on võime «sünteesida simultaanseid struktuure». Selle võime olemasolu inimesel ongi ruumilistel ja mitteruumilistel seostel põhinevate struktuuride sarnasuse aluseks.

Võtame peatüki sisu kokku autori enda sõnadega: «KONELEJA mälus (teadmistes) on mingi terviklik kujund A — teadmine mingist sündmusest, olukorrast, faktist vms., mida ta soovib edasi anda KUULAJALE. Ta teeb seda kindlate lause abil. Iga lause puhul konstrueerib ta esmalt sisulise (semantilise) esituse SE, mis erinevalt teadmisesest A kui simultaansest struktuurist, s. o. vastava sündmuse terviklikust pildist, on juba predikatiivne struktuur ja koosneb seega kindlal viisil järjestatud elementidest. Selle sisulise esituse põhjal moodustab ta seejärel — kindlate reeglite järgi — vastava lause L (kui vajalikul viisil vormistatud pindstruktuuriväljendi) ja ütleb selle KUULAJALE. KUULAJA võtab lause L ja tuletab — jällegi kindlate reeglite järgi — selle sisulise esituse SE; viimasest kui tegevusprogrammist juhitud konstrueerib ta seejärel oma mälus simultaanse struktuuri A — teadmise vastavast sündmusest, faktist, olukorrast. Ning kommunikatsiooniks ongi teostunud. See, mida enne teadis KONELEJA ja ei teadnud KUULAJA, on jõudnud ka KUULAJA teadmisesse» (lk. 72).

Kolmas peatükk (lk. 73—146), mis kannab pealkirja «Semantika keeleteaduses ja keeles endas», moodustab raamatu põhiosa. Autor alustab psühholingvistika ja pärislingvistika vahekorra selgitamisega. Kui psühholingvistika uurib keelt kui psüühilist reaalsust, seda, mis toimub inimestes lausete moodustamisel ja mõistmisel, siis pärislingvistika uurib keelt kui füüsilist reaalsust — sõnu, lauseid ja teksti. Ka lingvistika uurib lause moodustamist, kuid ta teeb seda sellest «füüsilisest reaalsusest» lähtudes, oma meetodi-

tega. Kui psühholingvistika suudaks selektada tegelikkuse lausete moodustamise ja mõistmise protsessi, saaks pärislingvistikast psühholingvistika haru — teoreetiliselt oleks see tema seaduspärane staatus. Seni aga täiendavad ja kontrollivad nad vastastikku teineteist.

Pärast sellist lühikest sissejuhatust asub autor juba lingvistilise semantika juurde. H. Oim kirjeldab küll ainult ühte suunda nüüdissemantikas, nimelt generatiivset semantikat, kuid selle eest on kirjeldus hästi põhjalik. See ei hõlma mitte üksnes generatiivgrammatikat selle praegusel kujul, vaid ideede arenemist läbi kogu generatiivgrammatika ajaloo ning isegi strukturaallingvistika üldpõhimõtteid. Me leiame siit N. Chomsky «Süntaktilistes struktuurides» esitatud semantika grammatikavariandi — generatiivgrammatika algvariandi kirjelduse ning J. J. Katzi ja J. A. Fodori interpreteeriva semantikakomponentide GG kirjelduse. Näeme, kuidas lause süntaktiline süvastruktuur hakkas J. J. Katzi ja P. Postal raamatus «Lingvistilistes kirjeldustes ühendatud teooria» esitatud ettepanekuist alates (hiljem N. Chomsky, Ch. Fillmore'i jt. tööde kaudu) järk-järgult järjest semantilisemaks muutuma. Näeme ühtlasi seda — ja see on eriti oluline —, et mitte üksnes süntaks ei muutunud semantilisemaks, vaid ka semantika ise muutus süntaktilisemaks selles mõttes, et nii lause kui ka sõna tähendust hakati esitada kindla struktuurina — lauselise struktuurina, mis oma üldkujult ei erinevad lause süntaktilisest struktuurist. Selles kahepoelses arenemisprotsessis kujunes välja tänapäeva generatiivgrammatika, milles semantika etendab kesket osa. Lause süvastruktuur on nüüd lause semantiline esitus ja sellest tuletatakse transformatsioonireeglite abil lause süntaktilised struktuurivariandid kui lause pindstruktuurid.

H. Oim rõhutab, et semantika enda seisukohalt oli olulisimaks momendiks GG arenemisprotsessis just erilise semantilise esitusviisi — semantilise keele väljakujunemine. Nii nagu sõnu endid, nii ka sõnade tähenduslikke komponente hakati käsutama predikaatidena. Igal predikaadil on kindel arv argumente (kohti), iga argument on predikaadiga mingis sisulises tüüpvahekorras ning ühtlasi on argumentid need üksused, mis seovad predikaate omavahel ja võimaldavad seega konstrueerida sõna või lause semantilise esituse — semantilise keele väljendi.

Semantilise keele väljatöötamisega oli semantikateooria jõudnud sellisesse staadiumi, kus saadi senisest rohkem tähelepanu pöörata konkreetsete keelenähtuste kirjeldamisele. Keele enda kallale asub ka H. Oim oma raamatus. Ta alustab väga olulisest probleemist, millest semantikateoreetilistes käsitlustes kiputakse sageli mööda minema, nimelt sellest, kuidas üldse leitakse mingite konkreetsete sõnade

tähenduse kirjeldus. Anname jällegi sõna autorile: «Igaüks, kes väidab, et mingi sõna tähenduses sisaldub teatud semantiline komponent, peab selle väite tõestama. [— — —] Selleks näidatakse, kuidas sõna reaalselt kasutatakse keeles (ja kuidas ei kasutata). Kuivõrd tõestada on vaja ühtede või teiste sisuliste iseärasuste olemasolu, siis peab loomulikult näitama, kuidas sõna sisuliselt kasutatakse: mis-sugustes kontekstides see võib esineda ja missugustes mitte; mis antud sõna kasutamisel sisuliselt järeldeb ja mis ei järeldeb; kuidas antud sõna sisaldavaid lauseid saab parafraseerida või teisendada ja kuidas mitte» (lk. 122). Autor illustreerib kahe kriteeriumi kasutamist. Üks kindlamaid tõendeid selle kohta, et sõna sisaldab teatavat sisulist komponenti, on see, kui me saame näidata, et mingi antud sõna lajend ei iseloomusta selle sõna kogu tähendust, vaid just seda kindlat komponenti. Teine võimalus sõna tähenduskomponentide kindlakstegemiseks on vaadelda, mis järeldeb lausest, milles seda sõna kasutatakse predikaatsõnana; või ka vastupidi, millistest eelnevatest lausestest järeldeb selle sõnaga lause.

Edasi kirjeldab H. Oim pikemalt mitmesuguseid tähenduslikke sõnarühmi keeles (faktitiivid, positiivsed implikatiivid, ühesuunalised positiivsed implikatiivid, ühesuunalised negatiivsed implikatiivid ja mittedeterminatiivid), võttes rühmitamise aluseks teatavat tüüpi järeldused, mis sõnast tulenevad.

Peatüki lõpposas väidab autor, et elementaarpredikaate võib vaadelda eelmises peatükis käsitletud «sisemise» keele üksustena; need ei pruugi olla lingvistiliste kirjelduste jaoks konstrueeritud meelevaldsed üksused, vaid elementaarsed kategooriad, «mille terminis inimesed tunnetavad oma füüsilist ja sotsiaalset keskkonda ja mille põhjal organiseerivad ning kategoriseerivad vahetut tunnetusmaterjali» (lk. 143). Pole sugugi juhuslik, millised elementaarpredikaadid on olemas, samuti pole juhuslik ka see, millised elementaarpredikaatide kombinatsioonid on olemas. Teatavad kindlad elementaarpredikaatide kombinatsioonid moodustavad tervete suurte sõnarühmade aluse, samal ajal on kombinatsioone, millele ei vasta keeles ühtegi sõna — selles kajastub reaalsuse tunnetamise selektiivsus.

Allakirjutanu ei tunne tarvidust vaielda kolmandas peatükis esitatud teoreetiliste seisukohtade vastu. Ta kahtleb üksnes selles, kas kõik pakutu ikka tõesti mittelingvistist lugeja teadvusse jõuab. Teiseks pole ta päris veendunud, et tänapäeva semantikast ülevaate saamiseks peab lugeja ilmingimata tutvuma kogu

generatiivgrammatika arenemislooga ja ilma jääma kõigest sellest, mida pakuvad teised lingvistilised teooriad. Autor on niisuguse kitsa raja valinud (vaatamata kõigile põhjendustele, mis ta selle valiku kasuks esitab) ikkagi ilmselt sellepärast, et see on tema poolt juba läbi käidud, täpsemini, läbi kirjutatud töös «Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles» (Keele modelleerimise probleeme 4. Tartu, 1971, lk. 3—260). Sel põhjusel ei leidu peatükis lingvistist jaoks ka enam eriti palju uut, välja arvatud vahest siiski osas «Semantika keeles endas». Ning kui edasi olla lingvistist lugeja positsioonil, siis on pisut kahju, et autor pole selles raamatus avaldanud mitmeid oma uuemaid seisukohti — seda enam et H. Oim on Eestis ainuke semantik, kelle töid tuntakse nii mujal Nõukogude Liidus kui ka välismaal.

Neljandas ja ühtlasi viimases peatükis võtab autor vaatluse alla semantika masinmudelid. Jutt on küberneetilistest süsteemidest, mis «mõistavad» tavalises keeles esitatud informatsiooni, s. o. suudavad tungida teksti sisse, esitada teksti tähendust oma mälus ning teha mälu salvestatud informatsiooni najal teatavaid otsustusi. Kirjeldatakse nn. küsimustevastuste süsteeme, mille ülesandeks on anda sisulisi vastuseid neile esitatavaile küsimustele või siis ise küsimuste abil vastuseid hankida. Vaadeldakse seda tüüpi masinate kaht põlvkonda. Lisaks kirjeldatakse nn. vestlevaid masinaid, mille ülesandeks on inimestevaheliste vestluste imiteerimine.

Lõpetuseks veel paar sõna raamatu kohta üldse. Hoolimata sellest, et raamat on kohati raskepärane ja et üht-teist oleks võinud ehk ka teisiti teha, on autor oma tõsiselt raske ülesandega siiski toime tulnud. Rõhutagem veel kord, et eriti meeldiva mulje jätavad mittelingvistilised peatükid, ning jääb vaid loota, et autoril jätkub tahtmist neid kunagi iseseisvaiks raamatuiks arendada. Nii psühholingvistika kui ka semantika masinmudelid väärriksid seda kahtlemata oma aktuaalsuse tõttu.

Ning lisaks üks väike kriitiline märkus. Allakirjutanu arvates on see raamat küllalt tõsiseaduslik, sisaldamaks viiteid teiste autorite töödele. On üsna häiriv, kui kohtame kümnetel lehekülgedel mingi autori nime, loeme lehekülgede kaupa refereeringuid tema tööde kohta ja kõige tipuks ka veel tsitaate nendest töödest, jõudmata ometi selgusele, millise teo-tega on tegemist. Raamatu lõpus toodud soovitusnimestik selliseid viiteid ei asenda.

Mati Ereli

Väitekirja parömioloogia alalt

11. VI 1975 kaitses Eesti NSV TA Uhiskonnateaduste Osakonna ajaloo- ja filoloogianõukogu ees kandidaadiväitekirja KKI nooremteadur Arvo Krikmann teemal «Vanasõnade sisu ja maailmavaate uurimise problemaatikast». Oma uurimuses on A. Krikmann seadnud endale eesmärgiks tõestada, et vanasõnade sisu kirjeldamine on metoodilisest küljest märksa keerulisem, kui seda senises parömioloogias on tavatsetud kujutleda. Ta on näidanud, et selle keerulisuse põhiliseks allikaks on vanasõnade sisuline (semantiline) määramatus, ning toonud esile selle määramatuse olulisemad aspektid.

Nõukogude folkloristikas on alati toonitatud folklooriteoste sotsiaal-ajaloolise vaatluse vajalikkust ja nende funktsiooni rahva maailmavaate, kõlbeliste tõekspidamiste jms. kajastajatena. Ent mõnda aega, eriti 1950-ndail aastail, mõisteti niisuguse vaatlusviisi olulisust liiga ühekülgselt ning ignoreeriti vajadust samaaegselt kasutada täpsemaid analüüsimeetodeid. Seetõttu jäi maailmavaatelistele probleemide käsitlemine paratamatult deklaratiivseks. A. Krikmanni põhiline tähelepanu ongi suunatud täpsemate analüüsimeetodite rakendamisele seotud probleemidele, eriti aga vanasõnade uurimisel sellega ühenduses tekkivate raskuste eritlemisele.

Väitekirja esimeses peatükis on refereeritud nõukogude autorite seisukohti ja hinnanguid vanasõnade sisu ja maailmavaate kohta. On toodud esile kolm põhilist kontseptsiooni, mida võib täheldada nõukogude folkloristikas vanasõnade maailmavaatelse sisu interpreteerimisel: 1) domineeriv kontseptsioon, mida on väljendanud enamik vanasõnauurijaid; 2) K. Davletovi kontseptsioon, millele, nagu väitekirja lõpposas selgub, on kõige lähemal ka dissertandi enda seisukohad; 3) I. Levini kontseptsioon. 143 punktis loetletavaid vanasõnades väljenduvaid mitmesuguseid arusaamasid, suhtumisi ja hinnanguid, nii nagu need refereeritavates töödes on uurijate poolt esile toodud.

Üks peamisi asjaolusid, mis on takistanud oluliste, püsiva teadusliku väärtusega tulemuste saavutamist kõnealuste küsimuste käsitlemisel, on olnud kujutelm, et vanasõnateksti kujutavad endast lihtsaid, semantiliselt «läbipaistvaid» väljendeid, millede puhul ei teki mingeid erilisi raskusi selle mõistmisel, millest ühes või teises vanasõnas on juttu, mida täpselt vanasõnaga öelda tahetakse ja missugused üldised maailmavaatelised tõekspidamised peituvad iga vanasõnaga. A. Krikmanni väitekirja teises ja kolmandas peatükis ongi vaadeldud

vanasõnade tegelikku semantilist määramatust ja esile toodud raskusi, mis kerkivad uurija ette, kui ta seda määramatust püüab ületada.

Vanasõnade semantilise indefiniitsuse mitmesugustest aspektidest, mis vältimatult seisavad vanasõnasemantika uurija ees nn. kontekstis (virtuaalse) vaatlusviisi puhul, s. o. juhul, kui analüüsitakse vanasõnu ilma andmeteta nende tegelike kasutusolukordade kohta, vaadeldakse väitekirjas lähemalt kolme: 1) denotatiivne indefiniitsus, mis tuleneb asjaolust, et vanasõnateksti tähendus on uurija jaoks vaid semantiline potentsiaal ja alles konkreetsetes kasutuses omandav selles leiduvad sõnad kindla denotatiivse sisu; 2) modaalsuslik e. funktsionaalne indefiniitsus, mis tuleneb osaliselt denotatiivsest indefiniitsusest ning avaldub vanasõnade hinnangulise sisu, neis väljenduvate suhtumiste ja «tegevuseeskirjade» määramatusest (sõltuvalt kasutamissituatsioonist võib vanasõna väljendada kas positiivset või negatiivset hinnangut mingile nähtusele ja vastavalt sellele anda ka vastukäivaid tegutsemisjuhtnõude); 3) vanasõna informatsioonilise struktuuri indefiniitsus, mis seisneb tema kui erilise keelelise teate liigenduse määramatusest: mis on see, mille kohta vanasõnas midagi väidetakse (teema), ja mis on see, mida väidetakse (reema).

Kirjeldataud keeruliste probleemide käsitlemisel ning nendes mingi selguse loomiseks on A. Krikmanni tulnud kasutada naaber- teaduste ja -teadusharude, nagu poeetika, üldise semiootika, kommunikatsiooniteooria ja lingvistika abi. Ka on probleemide laad

nõudnud mitmete filosoofilis-metodoloogiliste küsimuste lahendamist. Väitekirja interdistsiplinaarse iseloomuga on seletatav, et seda olid oponentide kolm ametlikku oponenti — E. Laugaste, L. Valt ja H. Öim.

Oponentide sõnavõttudest, samuti kaitsmisel eteloetud rohketest arvamustest väitekirja kohta (nende hulgas ühelt tuntumalt nõukogude vanasõnauurijalt G. Permjakovilt) jäi kõlama mõte, et A. Krikmanni väitekirja kujutab endast tõsist ning kaalukat uurimust, mis eriti teoreetiliste ja metodoloogiliste probleemide käsitlemise osas on märgatav samm edasi nõukogude folkloristikas.

Nõukogu otsustas anda A. Krikmannile filoloogiakandidaadi kraadi.

H. Öim

Väitekirja vene draamakirjanduse retseptioonist Eestis

13. VI 1975 kaitses TRU Ajaloo- ja Filoloogiateaduskonna kaitsmisnõukogu ees oma kandidaadiväitekirja «Vene dramaturgia Eestis (kuni 1940. aastani)» O. Lutsu Majamuuseumi vanemteadur Heivi Pullerits. Oponentideks B. Jegorov Leningradist (kel tuli asendada manalasse varisenud oponenti V. Altoad) ja L. Tormis.

H. Pullerits väitekirjas on käsitletud küllaltki pik-

ka ja ühiskondlik-poliitiliselt keerukat ajajärku, alates vene näidendite esmakordsest ilmunisest eesti lavale möödunud sajandi lõppkümnendil ning lõpetades kodanliku Eesti viimaste teatrihooaegadega. See on kaitsitud väitekirja jaoks lüüsi eesti kultuuriloo ja kultuurisuhete uurimises.

Uurimisobjekt on eeldanud mitte ainult filoloogiliste, vaid ka teatriteaduslike probleemide lahendamist. Vaadeldaval ajajärgul jõudis enamik tõlkenäidendeid avalikkuse ette teatritenduste kaudu, näidendeid trükiti ja loeti vähe. Ka pole draamakirjanduse retseptiooni võimalik uurida ainult kirjandusliku vastuvõtu, tõlketaseme jms. seisukohalt, analüüsimate autoriteksteile antud teatripoolset tõlgendust, lavastuse kunstilist taset ja tenduste külastatavust. Dissertanti on huvitanud vene näitekirjanduse ideelis-estetiiline mõju eesti lavakunsti ja teatrimõtte arengule, samuti teatrikülastajatele. Et üldistavaid teatriloolisi uurimusi pole meil seni veel jõutud kuigi palju publitseerida, on H. Pulleritsul tulnud mitmetes üldkõnnetes iseseisvalt orienteeruda.

Dissertandi töö üks põhiväärtusi on ulatusliku allikmaterjali põhjalik ja hoolikas läbitöötamine, alates arhiivifondidest ja lõpetades ajaleheretsensioonidega. Eriti töömahukas on olnud üksikute seltside ja väike-teatrite lavastuste uurimine, mille tulemusi võib edaspidi teistelgi kultuuriloolastel vaja minna. Tähelepanuväärne on vene näidendite eestikeelsete tõlgete tseensorieksemplaride uuringud, samuti mõnede hilisemate tõlgete ja lavavariantide võrdlused originaaltekstiga. Dissertatsioonile on lisatud käsitletud ajajärgul Eestis asetleidnud vene näidendite lavastuste nimekirja.

Väitekirja kolm esimest peatükki hõlmavad vene draamakirjanduse retseptiooni kujunemist Eestis, selle erijooni ja süvenemist aastail 1890—1905, 1906—

1917 ning 1918—1940. Rikkalikult faktilise materjali võimalikult täielik ärakasutamine käsikirja piiratud mahu juures tekitab töö esimeses pooles ajuti ülekuhjatuse ja väheses sisemise liigendatuse mulje. Süvendatumad ja ülevaatlukumad on üksikautorite (Gogoli, Tšehhovi, Tolstoi, Gorki, Andrejevi) retseptiooni ümber kontsentreeritud osade, eriti silmapaistvamate lavastuste käsitletlused.

Kokkuvõttes rõhutab ja üldistab dissertant neid tähtsamaid seaduspärasusi, mis ilmnevad eesti teatrite pöördumistes vene näitekirjanduse poole ühiskondliku elu eri etappidel. Ofulisena on väitekirjas esile toodud asjaolu, et eesti teatrikollektiivid on vaadeldud aastakümnete vältel, eriti ajavahemikus 1918—1940, oma repertuaari võtnud valdavalt kunstiliselt kaalukaid, progressiivse suunitlusega vene lavateoseid. Need on aidanud tugevdada eesti rahvusliku kultuuri demokraatlikku suunda.

Nõukogu tunnistas H. Pulleritsi filoloogiakandidaadi kraadi vääriliseks. Pärast mõningat ümbertöötamist vääriliseks väitekirja avaldamist näiteks «Eesti teatriajaloo viihikute» sarjas.

L. Tormis

Emakeele Seltsi rahvaluulesektisioon

29. V 1975. a. koosolekul rääkis J. Peegel teemal «Sõduriargoost». Esineja kirjapanekud sõdurite erikeelest pärinevad valdavalt osas sõjaajast. Ta liigitas argoosõnu nende päritolu järgi, samuti eri kujundusvõtete ja -põhimõtete kaupa. Rohked näited tegid käsitluse huviga jälgitavaks. R. Viidalepp peatus ettekandes «Suure Isamaasõja rahvaluulest» algul sellel töö, mida veel enne sõja lõppu või varsti pärast seda tehti eriti Nõukogude armee eesti väeosades loodud laulude, estraadipalade jms. talletamiseks. Väeosa-

de isetegevusõhtute reper-
tuaar sisaldas sageli pala-
sid, mis olid pärit kusagilt
individuaalse ja kollektiivse
loomingu vahemäilt; mitme-
sugused olid ka levikuviisid.
Samuti kõneles esineja sõ-
durite jutustamistraditsioo-
nist. Nagu mõnede korjan-
duste põhjal võib järeldada,
armastati tõestisündinud
või vähemalt sellistena võe-
tavaid lugusid. Okupeeritud
Eestis tekkisid ja levisid
pilkelaulud. Populaarsed
olid (osalt juba enne sõda
tuttavaks saanud) Hitleri-
vastased anekdoodid.

K. Salve

VALISMAALT

Euroopa rahvakultuuri atlased

1920-ndail aastail hakati
mitmel pool Euroopas rah-
vakultuuri uurimisel metoo-
dilise abivahendina tõsise-
malt kasutama nähtuste le-
viku kaardistamist. Eesti
oli muide üks esimesi maid,
kus kaardistamine, eriti ma-
teriaalse kultuuri valdkon-
nas, kujunes järjekindlalt
kasutatavaks metoodiliseks
võtteks. Kaardistamisega
ühenduses tärkas varakult
ka rahvakultuuri atlase
koostamise idee, mis sõja-
järgseil aastakümneil jär-
jest laiemalt pinda on võit-
nud ning juba ka üsna mit-
meid arvestatavaid tulemu-
si andnud. Veelgi enam,
esimese tõsisema üleeuroo-
palise koostöö üritusena
etnologia valdkonnas on
alustatud eeltöid kogu
Euroopast haarava etnoloogilise
atlase koostamiseks. Igaüks,
kel on vähegi aimu Euroopa
rahvaste rahvakultuuri
mitmepalgelisusest ning
selle all peituvast paljusid
rahvaid siduvaist kultuurihoovustest,
võib hõlpsasti ette kujutada nii
seda laadi rahvuslike atlas-
te kui ka üldatlase suurt
käsiraamatu-väärtust eriti
rahvakultuuride võrdlev-aja-
loolise uurimise seisuko-
hast. Seetõttu tohiks linnu-
lennuline ülevaade sel alal
tehtud tööst pakkuda huvi
ka eesti lugejale.

Esimesena kerkis rahva-
kultuuri atlase koostamine
päevakorrale Saksamaal,
kus kauaaegne Hannoveri
Alam-Saksi Muuseumi di-
rektor Wilhelm Pessler
(1880—1962) juba 1907.
aastast peale oli propagee-
rinud etnogeograafiat. 1926.
a. sai ta asja nii kaugele,
et võis alustada materjali
kogumist alamsaksi rahva-
kultuuri atlase jaoks. 1933.
ja järgnevatel aastail andis-
ki ta välja kolm vihikut
teost «Volkstumsatlas von
Niedersachsen» kokku 18
kaardi ja juurdekuuluvate
kommentaaridega. Atlase
kaartide temaatika oli väga
mitmekesine, haarates sega-
mini nähtusi materiaalse
kultuuri, uskumuste, kom-
mete jm. valdkonnast. Jär-
jekorras esitati: rukkivih-
kude kuhilad põllul, lapse-
hälli kasutamine, veoveiste
rakenditööbid, haiguste ra-
vimine «lausumise» abil,
õnne või õnnetust tähenda-
vat esimene vastutuliija
(inimene, loom) hommikul,
pulmadeks eelistatav nädal-
päev, rukkikuhila nimetu-
sed, «õnnetu» nädalpäev,
lastehirmutised viljapõllus,
Spöckenkieker (selgeltnägija,
ennustaja), mardisandita-
mine, rahvarõivaste kand-
mine.

Sama esituslaad rõhuase-
tusega uskumustele ja kom-
metele jäi aluseks ka W.
Pessleri algatusest lähtu-
nud saksa rahvateadusliku
atlasele («Atlas der
deutschen Volkskunde»),
mille koostamise eeltöödega
tehti algust 1928. a. Aja-
vahemikus 1929—1935 viidi
materjali kogumiseks läbi
ulatuslik ringküsitus üle
kogu tolleaegse Saksamaa
ning lisaks ka Austrias ja
Tšehhoslovakkia saksa
asustusega aladel. Saadeti
laiali viis üsnagi üksikasja-
list küsimustikku, millele
vastajate võrk oli väga
tihe. Natsliku režiimi tingi-
mustes katkes edasine ko-
gumistöö, vahetati välja
esialgne juhtkond ja saadi
avaldada vaid kuus vihikut
kaarte ilma igasuguste sel-
gitavate kommentaarideta
(1937—1939). Sõjahävin-
gust õnnelikult pääsenud
ulatusliku vastusainese tõ-
sine läbitöötamine algas

alles 1955. a. Bonnisi prof.
Matthias Zenderi juhtimisel.
Atlase kavandatud 120
kaardist on seni (1958—
1973) avaldatud 60 kaarti
5 vihikut koos juurdekuulu-
vate seletuskõidetega (um-
bes 1000 lk.). Nagu juba
märgitud, on atlase sisus
saksa *Volkskunde* tradit-
sioonile vastavalt tähtsal
kohal kombestik ja usku-
mused, kuid on ka mitmeid
kaarte materiaalse kultuuri
alalt. Samuti on üsnagi tõ-
siselt arvestatud rahva tra-
ditsioonilise olmeaga seotud
keelelist ainekst, nagu seda
eriti selgesti osutavad atla-
se lisavihikute sarjas ilm-
unud toekad monograafiad
läänesaksa puusõrginime-
tuste kohta («sõnageo-
graafilis-rahvateaduslik
uurimus») ning motiivi-
dest ja motivatsioonidest
kõnekäändudes ning arva-
mustes.

Saksa rahvateadusliku
atlase eeskujul alustati
tööd ka teistel saksakeelse-
tel maadel, Sveitsis ja
Austrias, kus tulemused on
tõsiselt tähelepanuväärsed.
1950-ndail aastail vihikute-
na ilmuma hakanud «Atlas
der schweizerischen Volks-
kunde», mille põhimõtted
on sõnastanud prof. Ri-
chard Weiss («Einführung
in den Atlas der schweize-
rischen Volkskunde», 1950),
on lähenemas lõpule. Kogu
kavandatud sisust oli 1974.
aastaks avaldatud umbes
9/10 (239 kaarti ja 1700 lk.
kommentaare). Teostest
«Österreicherischer Volkskun-
deatlas» on aastail 1959—
1974 ilmunud 5 vihikut (91
kaardilehte ja 950 lk. kom-
mentaare). Nagu saksa at-
lases, nii on neiski mõle-
mas väga tähtis koht kom-
bestikul ja uskumustel. Et
saksa atlase ringküsitus
haaras 1930-ndail aastail
ka Austria ala, siis on te-
maatiline lähedus seda
mõistatavam. Sveitsi atlas
on eriti huvipakkuv see-
tõttu, et selles leiavad val-
gustamist nelja kaudu tihe-
dasti kõrvuti elanud rahva
kultuurisidemed.

Rootsisi moodustati rah-
vakultuuri atlase («Atlas
över svensk folkkultur») komisjon
1936. a. Atlas ka-
vandati neljaosaline: 1)

materiaalne ja sotsiaalne kultuur, 2) rahvaluule (rahvausund, muistendid, kombed), 3) rahvakeel, 4) kohanimed. Ilmunud on seni vaid esimene osa «Materiell och social kultur» (1957) prof. Sigurd Erixoni toimetusel. See sisaldab valdavalt materiaalse kultuuri alalt 67 kaarti koos lühikeste kommentaaridega. Kõite põhiautoriks on S. Erixon ise, teiste autorite hulgas figureerivad muide Eerik Laid (toimetuse sekretär), Gustav Ränk, Helmut Hagar ja Ilmar Talve (kokku 13 kaardiga). Ülejäänud kõidete ettevalmistustööd olid mitmesuguseil põhjusil pikemat aega soikus. Käesoleval aastal loodetakse anda trüki rahvaluulekõide (toimetaja Åsa Nyman).

Rootsi eeskujul on neljakõitelisena kavandatud ka vastav Soome atlas, millega tehti algust samuti juba 1937. a., kuid mille eeltööd sõja tõttu kauaks ajaks katkesid. 1962. a. algas taas tõsisem ettevalmistus, mille tulemusena nüüd prof. Toivo Vuorela toimetusel on ilmumas «Suomen kansankulttuurin kartasto» (84 kaarti lühikommentaaredega), mis peaaegu täies ulatuses on pühendatud materiaalsele kultuurile. Teist, folkloorikõidet toimetab Matti Sarmela. Soomerootslaste alalt avaldas Ragna Ahlbäck juba 1945. a. atlase tüüpi ülevaateotse «Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland» 64 kaardiga materiaalse kultuuri valdkonnast.

Lääne-Euroopas on 1960-ndaist aastaist veel ilmunud Hollandi ja flaamikeelse Belgia ühine «Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België», seni 4 vihikut 30 kaardi ja juurdekuuluvate kommentaaridega, põhiliselt uskumuste ja kommete alalt. Mujal Lääne-Euroopas on olukord halvem. Mõningaid tõsisemaid eeltöid on tehtud Taanis, Portugalis, Iirimaa ja Luksemburgis.

Itaalias ja Prantsusmaal on atlasetööga mindud mõnevõrra teist teed. Lähtudes juba käesoleva sajandi

algul eriti saksa teaduses laialt kasutatud meetoodilisest põhimõttest «Wörter und Sachen», on siin üritatud ühist «sõnade ja asjade» kaardistamist, kusjuures pearõhk langeb keeleteadusele. Itaalias tegid seda tööd Sveitsi keeleteadlased Karl Jaberg ja Jakob Jud, kes aastail 1928—1940 avaldasid suure, 8-kõitelise teose «Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz», millele algselt illustratsioonikõiteks kavandatud Paul Scheuermeieri «Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz» (2 kd., 1943—1956) kujunes iseseisva väärtusega suurteoseks materiaalse kultuuri valdkonnas. Samas vaimus on Prantsusmaal avaldatud sari mitmekõitelisi regionaalseid «lingvistilisi ja etnograafilisi» atlasid, kus pearõhk rahvakultuuri osas langeb põllundusele, karjandusele, elamutele ja kodusele elule (näit.: P. Gardette, Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais, 3 kd., 1320 kaarti; P. Nauton, Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central, 4 kd., 1866 kaarti, jmt.). Paraku ei täida seesuguse suunilusega atlased, mille autorid on saanud põhiliselt keeleteadusliku koolituse, ligilähedaltki puhtetnoloogiliste atlase aset.

Ida-Euroopas on atlasetöö pioneeriks Poola, kus prof. Kazimierz Moszyński juba aastail 1934—1936 andis välja kolm väikest vihikut Poola rahvakultuuri atlasi («Atlas kultury ludowej w Polsce») kokku 30 kaardiga peamiselt vaimse kultuuri alalt. Suurejoonelist kaardistustööd alustati 1953. a. vastava keskuse rajamisega Wrocławis prof. Józef Gajekiga eesotsas. Kümnevihikulisena kavandatud suurteosest «Polski atlas etnograficzny» on aastail 1964—1974 ilmunud kuus suurt vihikut kokku 356 kaardiga. Kavas olevaid kommentaare kaartide juurde pole seni avaldatud. Pearõhk on poola atlases selgesti materiaalsel kultuuril. Üldse on kombestiku ja

uskumuste alalt kavandatud 70—80 kaarti. Osa kaarte on siingi pühendatud keeleainesele, peamiselt esemete ja nähtuste rahvapärasele terminoloogiale.

1960-ndaial aastail toimus laialdane materjalikogumine ka Ungari etnoloogilise atlase («Magyar Néprajzi Atlasz») jaoks dr. Jenő Barabási juhtimisel. Ainesliku läbitöötamise käigus valmis 640 töökaarti, mille alusel 1974. a. alustati atlase trüki ettevalmistamist. Kuigi atlas haarab kõiki ungari rahvakultuuri harusid, on siingi pearõhk materiaalsel kultuuril, millele on ette nähtud pühendada umbes $\frac{2}{3}$ kogumahu. Suhteliselt kaugele on jõudnud ettevalmistustööd ka Jugoslaavia, Slovakkia ja Albaania etnoloogiliste atlase jaoks, kuna Tšehhimaal, Rumeenias, Bulgaarias ja Kreekas on see töö alles algjärgus.

Nõukogude Liidus avaldas NSVL TA Etnograafia Instituut 1950-ndaial aastail alanud suure kollektiivse töö tulemusena 1967. a. ajaloolis-etnograafilise atlase «Venelased» («Русские») 75 kaardi ja juurdekuuluva tekstikõitega (360 lk.). Atlase kõide on pühendatud kolmele materiaalse kultuuri valdkonnale (põllundus, talurahva elamus ja rahvarõivad). Nimetus «ajaloolis-etnograafiline» rõhutab atlase uudset meetoodilist lähenemist, millega püütakse edasi anda nähtuste ajaloolise arengu dünaamikat. See saavutatakse valdava osa materjali esitamise ga kahes ajalises läbilõikes (ühel kaardil olukord XIX saj. kolmandal veerandil, teisel XIX ja XX saj. vahetuse paiku). Põhiliselt sama temaatika piirides ja samadel meetoodilistel alustel algas 1960-ndaial aastail Nõukogude Liidu Euroopas osas Baltimaade, Kaukaasia ning ühise Ukraina, Valgevene ja Moldaavia ajaloolis-etnograafilise atlase ettevalmistamine. Töö Baltimaade atlase osas on nüüd jõudmas juba lõppjärku. Kõsil on kaartide ning juurdekuuluva selgitava teksti trükkitoimetami-

ne. Kaarte tuleb atlasesse üle 100. Peakoorumus Eesti osas on lasunud Etnograafiamuuseumil, kuhu on koondatud ka põhilised allikmaterjalid. Vähemal määral on atlase ettevalmistamisest osa võtnud ka Ajaloo Instituut ja Vabaõhumuuseum.

Etnoloogilised atlased on niisiis Euroopas viimastel aastakümnetel kujunenud üheks põhiliseks traditsioonilise rahvakultuuri töötlemise ja esitamise vormiks. Kaugemaks eesmärgiks on pakkuda ühtlasemal alusel materjali rahvakultuuri iseloomu ja eripära selgitamiseks üleeuroopalises ulatuses. Seejuures on senises atlasetöös suuri temaatilisi ja metoodilisi erinevusi. Siiani ilmunud Ida- ja Põhja-Euroopa atlases on pearõhk selgesti materiaalsel kultuuril, Kesk- ja Lääne-Euroopas aga kaldub rõhuasetus vaimsele ja tavakultuurile, kui mitte arvestada Itaalia ja Prantsusmaa mõneti erineva eesmärgiga lingvistilis-etnograafilisi atlasid. Ka atlasest esitatud ajatasandid on tugevasti erinevad, kõigudes XIX saj. keskelt kuni XX saj. keskpaigani. Üldtaotluseks on siiski esitada põhiliselt nn. industrialismieelset veel laialdaselt nivelleerumata rahvakultuuri, kuivõrd selle kohta on praegu küllaldaselt andmeid saadaval. Nõukogude Liidu atlases piütakse seni ainsana võimaluste piires edasi anda ka industrialiseerimise otest mõju rahva elulaadile. Kaarte selgitava teksti osa on samuti väga erinev, ulatudes lühikommentaari kuni tuhatkonda ja rõhkem lehekülge haarava põhjaliku analüüsi ning atlaseandmete alusel kirjutatud eriuurimusteni. Paiguti aga puudub kommentaarid tekste siamaani hoopis (Poola).

Atlasetöö ülalnimetatud üleeuroopalist eesmärki silmas pidades esitati juba 1937. a. Pariisis toimunud esimesel rahvusvahelisel folkloorikongressil Euroopa etnoloogilise atlase koostamise idee ja moodustati vastav ettevalmistav ko-

misjon, mille presidendiks valiti rahvusvahelist koostööd väsimatult propageeriv prof. Sigurd Erixon Rootsist. Komisjon koostas 13 teemat haarava esialgse küsimustiku, mis avaldati 1939. a. ajakirjas «Folk-Liv». Pearõhk küsimustikus langes kommete ja uskumuste (traditsioonilised tähtpäevadega seotud lõketuled, jõulupuud, rongkäigud küünalde, tõrvikute või laternatega, lõikusel viimase viljavihuga seotud kombed, lepatriinuga seotud nimetused, laulud ja ennustused, pulmade pidamiseks eelistatud või keelatud nädalapäev jms.), kuna materiaalse kultuuri alalt oli vaid kolm küsimust (lapsehällid, igapäevase leiva liigid, viljapeksmise meetodid ja vahendid).

Puhkenud sõda katkestas peagi pikemaks ajaks komisjoni töö. Alles 1953. a. moodustati nõupidamisel Namuris Rahvusvahelise Etnograafia ja Folkloori Komisjoni (asut. Prahast 1928) juurde taas eraldi kartograafiakomisjon, jällegi Sigurd Erixoniga eesotsas. Praktiliselt ei nihkunud Euroopa etnoloogilise atlase ettevalmistamine paigalt enne 1964. aastat, millal Moskvas VII rahvusvahelisel antropoloogia ja etnoloogia kongressil saavutati kokkulepe üleeuroopaliseks koostööks. Edasi on iga kahe aasta takka toimunud Euroopa etnoloogilise atlase töökongressid: 1966 Zagrebis, 1968 Bonnias, 1970 Helsingis, 1972 Stokholmis ja 1974 Visegrádis (Ungaris). Osavõtvaid maid on kongressidel esindanud tavaliselt 1—3 suuremal või vähemal määral atlasetöoga seotud isikut. Viimasest kongressist võttis Nõukogude Liidu esindajana alalise atlasekomisjoni liikme dr. S. Bruki (Etnograafia Instituut) kõrval osa ka allakirjutanu, mis võimaldas lähemalt tutvuda töö olukorraga selle praeguses staadiumis.

Tööd juhib ja koordineerib 1966. a. endise kartograafiakomisjoni baasil moodustatud alaline rahvusvaheline atlasekomisjon,

mille presidendiks pärast Sigurd Erixoni surma 1968. a. on Branimir Bratanić (Zagreb), liikmeteks Jorge Dias (Lissabon, surn. 1973), P. J. Meertens (Amsterdam), Matthias Zender (Bonn), Kustaa Viikuna (Helsingi), S. Bruk (Moskva), Jenő Barabás (Budapest), Alexander Fenton (Edinburgh, a-st 1972) ja Günter Wiegelmann (Münster, a-st 1974). Komisjoni sekretäri kohuseid täitis P. J. Meertens, kelle asemele Visegrádis valiti A. Fenton. Jooksva töö keskusteks on Zagreb ja Bonn. Mõningat majanduslikku toetust on saadud UNESCO-lt, kuid üldiselt on finantseerimisega asjad kehvad. Kongressidest on seni osa võtnud 33 riiki. Visegrádi nõupidamisel osalesid 25 Euroopa riiki ja Kanada. Esindamata olid Prantsusmaa, Inglismaa, Norra, Portugal, Albaania ja enamik Euroopa pisirike (Luksemburg oli siiski esindatud väga tõsiselt ja sõnakalt).

Atlase põhiteemaks on «traditsiooniline eelindustriaalne rahvakultuur», nagu seda sõnastas B. Bratanić oma aruandekõnes. Alates Helsingi kongressist 1970. a. on töö jaotatud 10 temaatilise töörühma vahel: põllundus (juhataja B. Bratanić), karjandus (I. Vlăduțiu, Bukarest), asulad ja ehitised (J. Barabás, NSV Liidust S. Bruk), rõivastus (S. Kovačevićová, Bratislava, NSV Liidust G. Maslova), sotsiaalsed suhted (A. Niederer, Zürich), toit (G. Wiegelmann), maismaatransport (A. Fenton, NSV Liidust A. Viies), eluetappide kombestik (M. Zender), tähtpäevakombestik (R. Wolfram, Viin), rahvausund (P. J. Meertens). Töörühmadest on seni paraku vaid umbes pooled tõsisemat aktiivsust ilmutanud.

Tegelik töö on käsil või algamas 14 üksikteema alal, mis erinevalt kõige varasemast atlaseplaanist kuuluvad valdavalt materiaalse kultuuri valdkonda. 1974. a. anti atlase esimese vihikuna Bonnias trüki siis-

ki kombestiku alale kuuluv M. Zenderi toimetatud «Jahresfeuer», s.o. 1939. a. küsimustikus esikohal figureerinud tähtpäeva-lökketulede käsitus. Teised vanast küsimustikust ülevõetud teemad on rehepeks, puud jõulukombestikust ja lapsehällid. Visegrádi konverentsil arutati lähemalt läbi järgmised üksikteemad: viljalõikusriistad (ettekandjad K. Vilikuna ja O. Højrup, Kopenhaagen), naiste särgid (S. Kovačevićová), elumajade ehitusmaterjal (J. Barabás ja S. Bruk), toidus kasutatavad rasvained (G. Wiegelmann; sel alal organiseeriti kongressi eel esialgne üleeuroopaline ringkäsitus), lapsehällid (K. K.-Csilléry, Budapest) ja ratasveokid (A. Fenton). Uldiselt on töö enamiku teemade alal alles algusjärgus. Kõige kaugemale on jõutud ehitusmaterjali kaardistamisega, nii et järgmisel konverentsil 1976. a. loodetakse esitada juba esialgsed üleeuroopalised levikukaardid. Uue teemana võeti K. Vilikuna ettepanekul plaani käsikivide kaardistamine.

Arutluste käigus selgus, et töö senine koordineerimine on olnud võrdlemisi lõtv. Ei ole kujunenud veel üldisi kindlaid meetodilisi aluseid üleeuroopaliseks kaardistamiseks. Iga üksikteema puhul tuleb vastavate meetodika omaette välja töötada, mõningal määral sõltub see tööpoolest iga teema eripärast.

Sel alal tehti konverentsil küllalt palju. Materjali kogumine toimub põhiliselt küsimuslehtede varal, mille koostavad teemale kinnistatud spetsialistid ja mis pärast atlasekomisjoni poolt heakskiitmist publitseeritakse ning laiali saadetakse. Tegelikult on küsimustikke laiali saadetud ka ilma atlasekomisjoni vahendusest. Siitamaani puudus kaardistamiseks ühine aluskaart. Konverentsil esitati tutvumiseks Bonnise trükitud esialgne aluskaart neljal suures lehel, mis pärast tehtud

kriitiliste märkuste põhjal korrigeerimist läheb lõplikult trüki. Aluskaardil on antud muide ka Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika Vahemere-maad, mille arvestamiseta eriti lõunapoolse Euroopa kultuurilises arengus jääks palju selgusetuks. Nende kaasahaaramisel on aga esialgu vaid deklaratiivne iseloom. Tegelikult pole palju lootusi, et neis piirkondades etnograafilise kaardistamise alal lähemal ajal midagi olulist suudetaks ära teha. Mõningat huvi asja vastu on olnud vaid Türgis ja Egiptuses. Raskusi on ka mitmete Euroopa enda oluliste piirkondadega (Hispaania, Inglismaa, osalt ka Prantsusmaa ja Itaaliaga), kus atlasel siitamaani puuduvad kindlad kaastöölised.

Niisiis edeneb töö Euroopa etnoloogilise atlase alal esialgu võrdlemisi visalt ja aeglaselt. Kui senine tempo jätkub, võib lähema kümne aasta jooksul oodata vaevalt rohkem kui paari-kolme uue temaatilise kaardi või kaardirühma avaldamist.

Kuigi konverentsil valitses väga asjalik meeleolu ning huvi ja ind on ilmne, tegelevad kõik siitamaani atlasetööga vaid kõrvaltööna. Pöörde tooks siin kindla organisatsioonilise atlasekeskuse tegevusse rakendamise, mis tegeleks ainult sel alal. Esialgu aga pole mingeid väljavaateid selle jaoks raha saada.

Kuid ka praegusel kujul on Euroopa etnoloogilise atlase alal tehtaval töö suures positiivne väärtus. See on üsna olulisel määral aidanud koordineerida seni tugevasti killustatud uurimistegevust Euroopa rahvaste rahvakultuuri valdkonnas. Eriti aga on ühise Euroopa atlase idee andnud hoogu vastavate rahvuslike ja regionaalsete atlase koostamisele ning nende temaatika kooskõlastamisele. Need atlased omakorda on tõsiseks abiks ühise Euroopa atlase ettevalmistamisel.

ESPERANTO

○ Ülemaailmse Rahu-pooldajate Esperantoliidu MEM häälekandja «Paco» («Rahu») avaldab oma nõukogude-numbris, mis anti välja Moskvas, kolmeleheküljelise artikli ENSV Rahukomitee esimehe, Nõukogude Liidu kangelase E. Puusepa sulest «Nõukogude Eesti Nõukogude Liidu viiekümneandasse aastasse», milles antakse ülevaade Eesti majanduselu saavutustest, pidevast tõusust tootmisaladel ja sotsiaalkindlustusest sõjajärgsetel aastatel. Artiklit illustreerivad head pildid Tallinna vanalinnast ja Kirovi-nim. kolhoosi lasteaiast.

○ Esperantot on aastakümneid kasutatud raadios, praegu annavad 20 raadiojaama regulaarselt esperantokeelseid saateid, neist pikemat aega Rooma, Viin, Bern, Sofia, Zagreb ja Varssavi. Viimane annab päevas kolm pooltunnist saadet. Nüüd on esperantot kasutama hakatud Mehiko, Briti ja Prantsuse televisioonis. Uha sagenevad esperantokeelsed televisioonsaadetud ka teistele maade saatekavades. Samuti filmis kasutatakse rahvusvahelist keelt rohkem. Uued maad sel alal on Austria ja Brasiilia. Brasiilias tehakse uut filmi samaaegselt portugali ja esperanto keeles, «rohkearvulise seda keelt valdava publiku pärast», nagu väljendus lavastaja.

○ 1974. a. müüdi esperantokeelseid raamatuist kõige rohkem sõnaraamatuid, esijoones üheksakeelse «Rahvusvahelist kaubanduse ja majanduse sõnaraamatut», kus juhtivaks keeleks on esperanto. Rohkesti osteti ka «Täielikku illustreeritud sõnaraamatut», «Täielikku esperantopõikut» ning prantsuse esperantopedagoogi A. Lienhardti õpiklugemikku «Lõbusad dialoogid». Ilukirjanduslikud teosed olid sel aastal müügilansis vähemuses.

Ants Viires

J. Palu

СОДЕРЖАНИЕ

Т. Лийв. О новелле, теории повеллы и «Декамероне»	513
Э. Прийдел. Вековое семейство Смуулов	526
Т. Эрельт. Служба языка в Таллине. Главным образом, о названиях товаров и учреждений	540
Э. Тарвел. Кто были очеловские чуды?	549
П. Воолайне. Когда родилась «мать песни» Анне Вабарна?	553
Л. Анвельт. Георге Готтфрид Марпург и Барбара Юлиане фон Крюденер (Продолжение)	554
НА ТЕМЫ ДНЯ	
Э. Пиллесаар. Литература и телевидение	560
СРЕДИ КНИГ	
К. Венде. Экзамен на чайку и на повара (Хенн-Каарел Хеллат. Старые фокуса. Таллин, 1974)	562
Т. Лехтметс. Величие и ничтожество человека (Виллем Гросс. Зимний отпуск. Таллин, 1975)	564
М. Йюги. Соприкосновение с неведомым (Мари Саат. Бутоны розовых кустов. Таллин, 1975)	566
М. Эрельт. Первая книга по языкознанию в серии «Мозаика» (Хальдур Ыйм. Семантика. Таллин, 1974)	567
ОБОЗРЕНИЕ	571

INHALTSVERZEICHNIS

T. Liiv. Die Novelle, Novellentheorie und das Dekameron	513
E. Priidel. Genealogie der Familie Smuul	526
T. Ereht. Sprachberatung in Tallinn. In erster Linie hinsichtlich der Benennungen von Waren und Anstalten	540
E. Tarvel. Wer waren die Otschela-Tschuden?	549
P. Voolaine. Das Geburtsdatum der «Mutter des Volksliedes» Anne Vabarna	553
L. Anvelt. George Gottfried Marpurg und Barbara Juliane von Krüdenner (Fortsetzung)	554
IM BLICKPUNKT	
E. Pillesaar. Literatur und Fernsehen	560
REZENSIONEN	
K. Vende. Der Dichter hat das Examen einer Möwe und eines Koches bestanden (Henn-Kaarel Hellat. Alte Brennpunkte. Tallinn, 1974)	562
T. Lehtmets. Das Erhabene und das Niedrige im Menschen (Villem Gross. Winterurlaub. Tallinn, 1975)	564
M. Jögi. Berührung mit dem Unbekannten (Mari Saat. Rosenknospen. Tallinn, 1975)	566
M. Ereht. Die erste linguistische Ausgabe der Serie «Mosaik» (Haldur Oim. Semantik. Tallinn, 1974)	567
RUNDSCHAU	571

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

EBL = Eesti biograafiline leksikon, Tartu, 1926—1929; F = fond; KK = «Keel ja Kirjandus»; KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut; KM KO = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond; L = leht; M = mapp; nim. = nimistu; RAKA = Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv; s.-ü. = säilitusüksus; vg. = veerg; VPB = Eesti NSV Vabariiklik Perekonnaseisubüroo; СПб. = Санктпетербург.

JÄRGMISES NUMBRIS:

● Shakespeare'i tõlkimise põhimõtteid ●
 August Jakobson novellistina ● Keele-
 nõuanne ja asutusenimetuste soovitusi ●
 Senise tüüpsõnakäsituse kriitikat ●
 Puškini vaarisa portree probleem ● Eino
 Leino hinnanguid «Elu tulele» ja Tuglase
 novellidele ● Mõtteid koolide kirjandus-
 õpetuse üle

Juba praegu on alanud „KEELE ja
 KIRJANDUSE“ tellimine 1976. aastaks. Rutake! Ainult aastatellimuse korral võite olla kindlad ajakirja täieliku komplekti omandamises.

12.9.74,
 Raamatupalat
 75-1074a